

UDK 949.71:335:323.322

Izvorni znanstveni članak

Vlado Oštrić

**RADNIČKI POKRET U JUGOSLAVENSKIM
ZEMLJAMA OD SVOJIH POČETAKA DO 1918/1919.
GODINE (I. DIO HISTORIJE SKJ) I ODNOS
OPĆEG, POSEBNOG I POJEDINAČNOG**

UVODNE NAPOMENE

Ovaj rad nastao je u sklopu projekta »Historija Saveza komunista Jugoslavije«, u jednom svesku. U odjeljku projekta o organizaciji i fazama rada izložene su i osnovne zamisli o naučnim savjetovanjima koja će organizirati Redakcioni odbor za Historiju SKJ. Među temama savjetovanja navedeni su i »problemi opšteg, posebnog i pojedinačnog«.¹ Savjetovanje je i održano, od 18. do 20. prosinca 1980. godine.²

Za razliku od prethodnih savjetovanja, gdje nije bilo objavljivanja tekstova, osim pojedinačnih izuzetaka, u ovom je slučaju nađeno sretnije rješenje: referati i autorizirani izvodi iz diskusije objavljeni su kao tematski blok »Opšte i posebno u istoriji SKJ« u časopisu »Treći program« Radio-Beograda.³ Ti tekstovi dovoljno upućuju i u opću teorijsku osnovicu i zamisao savjetovanja i pojedinih priloga, uključujući i moj, pa to u ovom uvodu ne moram potanje obrazlagati.

¹ Projekt istorije Saveza komunista Jugoslavije, *Socijalizam*, 7-8/1978, 210. O »razrešavanju pitanja opšteg i posebnog« kao temi »koja je politički najinteresantnija i najosetljivija« v. str. 196. O važnosti povijesti naših radničkih pokreta do prvoga svjetskog rata – u vezi s postankom SKJ na osnovama tih pokreta – za problem općeg i posebnog, v. odlomak na str.197. Može se prosuditi da je taj odlomak osnovica zamisli da se upravo I. dio Historije SKJ obuhvati u cjelini u jednom posebnom radu za takvo savjetovanje, dok su drugi referati koncipirani drugačije (usp. n. dj. u bilj. 3). Na str. 210. je i misao o povezanosti organizacije naučnog rada s odnosom općeg, posebnog i pojedinačnog koji treba da dobije »realnu meru« u historiji SKJ. Same pojmove općeg, posebnog i pojedinačnog nije nužno ovdje objašnjavati (prve obavijesti o njima pruža, npr., *Filozofijski rječnik*, Zagreb 1965, 288, 310, 312, 376), a bilo bi veoma nerazmjerno ovom uvodu unijeti analizu tih pojmova u djelima klasika marksizma (za takav studijski pristup usp. u posebnoj filozofijskoj literaturi: P. Vranicki, O problemu općeg, posebnog i pojedinačnog kod klasika marksizma, Zagreb 1952, ili, npr., P. Vranicki, *Dijalektički i historijski materijalizam i odabrani tekstovi*, Zagreb 1962, 45-46, 48-54, 106). Kao i ostali sudionici savjetovanja pošao sam od tih pojmova u funkciji projekta, dotadašnjih iskustava i spoznaja o radu na projektu i koncepciji savjetovanja.

² Osvrt na savjetovanje: S. Cvetković, Opšte, posebno i pojedinačno u Historiji SKJ, *Komunist*, 1244, 9. siječnja 1981, 26.

³ Broj 48 (I/1981), 35-133. Informacija o savjetovanju, uvodna riječ B. Šiljegovića, uvodno izlaganje S. Stojanovića, izlaganje L. Mojsova, referati J. Pleterskog (v. bilj. 5), B. Petranovića, V. Oštrića (v. bilj. 4), P. Morače, R. Radonjića, S. Đurović, prilozi diskusiji V. Đorđevića, R. Končara, S. Cvetkovića, I. Jelića, S. Đurović, Z. Stipetić, D. Bilandžića, P. Damjanovića, Z. Antonića, A. Hadrija, Č. Štrbca, M. Palića, M. Britovšeka, P. Kačavende, M. Ibrahimpašića, P. Morače, D. Zografskog, M. Stiplovšeka, Đ. Momčilovića, H. Sirotkovića, D. Živkovića, završna riječ S. Stojanovića.

Moj prilog — *Opće, posebno i pojedinačno u I. dijelu Historije SKJ* — nije mogao ući u taj tematski blok, zbog većeg opsega (70 stranica), pa sam kratkim tekstom, prema izlaganju na savjetovanju, samo naznačio teme o kojima sam pisao.⁴

Koristim se prilikom da taj rad objavim u cjelini, u ovom zborniku radova, zbog nekoliko razloga.

1) Taj je rad — umnožen, kao i ostali, za sve sudionike u projektu i niz ljudi pozvanih na savjetovanje — bio dobro primljen, pa ne vidim razloga da samo on ostane neobjavljen, zbog jednog jedinog razloga što je opširniji od ostalih.

2) Držim da je korisno objavljivati radove i priloge koji nastaju u toku rada na spomenutom projektu. Ti su radovi korisni za ostvarivanje projekta, a u tom povodu su i napisani. Posebno objavljeni, mogu imati samostalno značenje, u sklopu historiografije novije povijesti. U odnosu na glavni rezultat projekta — povijest SKJ u jednoj knjizi — ti radovi mogu pomoći, kao dopunska lektira za stručno zainteresirane čitatelje te knjige, u razumijevanju njenih ograničenja (opseg, individualne i kolektivne mogućnosti autora, nenaviknutost na timski rad, nepovezanost timova za četiri osnovna dijela knjige, »višefazna« i umnogome »hijerarhijska« organizacija rada, koncepcijski, metodološki, periodizacijski, tematsko-problemski i jezično-stilski kompromisi), u promišljanju o nadilaženju tih ograničenja i u prihvaćanju njenih dometa. Nadati se da će ti radovi i prilozi biti korisni i u stvaranju osnovice za nove, možda zamašnije projekte.⁵

3) U ovoj radnji obuhvaćam prvu od četiri bitne etape povijesti socijalizma na jugoslavenskom prostoru: razdoblje od početaka socijalističke misli i radničkog pokreta na našem prostoru od sredine XIX stoljeća do preobražaja i diferencijacije naših socijalističkih radničkih pokreta u prvom svjetskom ratu, s bitnim rezultatom postanka komunističkog radničkog pokreta.⁶

⁴ Redigirao sam kao cjelinu »autoreferat« o svom saopćenju pripremljen za izlaganje na savjetovanju i prilog diskusiji (Treći program, nav. broj, 75–81). Objavljeno je kao i drugi prilozi bez posebna naslova.

⁵ Niz podataka o tim popratnim rezultatima: *Uvodne napomene* u mom tekstu »Prilozi pripremanju sinteze povijesti Saveza komunista Jugoslavije«, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1981, 57. Dakako, i sami »Prilozi...«, u cjelini (57–70).

Nakon toga su objavljeni još neki tekstovi: Z. Stipetić, Za sintezu povijesti SKJ. Prilog raspravljanju o metodologiji, *Oko*, 251, 29. X–12. XI 1981, 4 (to je autorizirani prilog diskusiji na savjetovanju o metodološkim pitanjima Historije SKJ, 14. i 15. IX 1978); J. Pleterski, Napomene o uvažavanju općeg i posebnog s gledišta jugoslavensko-nacionalno (republičko i pokrajinsko), *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1982, 63–71 i u časopisu »Treći program«, bez naslova, 54–64.

Treba zabilježiti da »Izvještaj o radu Centralnog komiteta SKJ i osnovnim karakteristikama aktivnosti SKJ između 11. i 12. kongresa Saveza komunista Jugoslavije« sadrži odlomak o Komisiji Predsjedništva za historiju SKJ, s informacijom i ocjenom o radu na Historiji SKJ (*Komunist*, Zagreb, travanj 1982, Dokumenti za Dvanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije, 2, 26).

⁶ Nešto više o tome u nekima od mojih novijih objavljenih tekstova: Neka važnija pitanja izrade sinteze povijesti socijalističkog pokreta u Hrvatskoj od prvih početaka u XIX st. do konstituiranja komunističkog pokreta (I knjiga), u sklopu Rasprave o problemima izrade sinteze povijesti radničkog pokreta u Hrvatskoj, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/1973, 116–117 i prilozi diskusiji (1), isto, 131–132; Radnički pokret u Hr-

Radnja bi mogla, koliko mogu prosuditi, pridonijeti razvitku *literature koja spomenuto razdoblje obuhvaća u cjelini*. U tom pogledu za historičare toga razdoblja ima prilično posla. Takva literatura počiva i dalje uvelike na dva ključna teksta. To su knjige J. Marjanovića »Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama do prvog svetskog rata« (dva izdanja — Beograd 1954. i 1958) i Uvod — iz pera D. Jankovića — u »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije« (Beograd 1963, 11—30). Oba teksta imaju svoje mjesto u razvitku historiografije. Knjiga J. Marjanovića ima znanstveno-popularna obilježja s relativno ograničenom izvornom i historiografskom osnovicom. Uvod »Pregleda...« bio je omeđen jakim ograničenjima opsega i koncepcije. Bili su predložak za niz drugih tekstova. Od prije nekoliko godina javljaju se znanstveno-popularni tekstovi sa širom, raznolikijom historiografskom osnovicom.⁷ Posebno su važna dva veća znanstvena djela — S. Kesića i E. Redžića — koja obuhvaćaju važne teme toga razdoblja, u cjelini dajući za njih vrlo korisnu historiografsku osnovicu i otvarajući pitanja za daljnji rad.⁸

Razvitak historiografije upućuje na mogućnost i potrebu objavljivanja novih posebnih radova o cjelini toga razdoblja i pripremanja djela u kojima bi rezultati cjelokupne jugoslavenske historiografije, u širokom, interdisciplinarnom smislu riječi (s prinosima iz drugih zemalja) mogli biti iskorišteni u punom opsegu i složenosti. Važno je da te posebne radove daju upravo historičari koji se u prvom redu bave poviješću radničkog pokreta toga razdoblja.

U svemu tome nalazim razloge za posebno objavljivanje ovoga svog rada.

Dao bih i neka objašnjenja o strukturi teksta i pripremanju rukopisa za štampu.

1) U skladu s razlozima za njeno posebno objavljivanje radnji sam dopunio naslov.

2) U razmatranju odnosa između kategorija općeg, posebnog i pojedinačnog i I. dijela Historije SKJ, tj. radničkog pokreta u jugoslavenskim zemljama od njegovih početaka do 1918/1919. godine, krenuo sam od nacrtu (teza) prvog dijela. U izradi toga nacrtu sudjelovao sam kao član radne grupe (tima) za I. dio Historije SKJ.⁹ Odrednice toga nacrtu zabilježene su, unatoč opsežnim diskusijama, što je moguće kraće. Dani su naslovi i podnaslovi glava i poglavlja i najkraće sadržajno-problemske naznake. Nacrt je bio praktična osnovica za daljnje razmatranje problematike prvog dijela i za slijedeće etape rada, a to mu je bila i svrha. Na osnovi nacrtu, rad na I. dijelu Historije SKJ nastavljen je

vatskoj u razdoblju dualizma, Kulturnohistorijski simpozij »Mogersdorf 74«, Radnički pokreti od početaka do svršetka prvoga svjetskog rata, Zagreb 1976, 93, 101; Prilozi..., n. dj., 57—58, 59, 62—63; prilog u časopisu »Treći program«, nav. broj, 78, 79.

⁷ Više podataka i ocjena o toj literaturi: V. Oštrić, Prilozi..., n. dj., 58 i 64—65 (1.3.—1.3.3. i bilj. 10—15).

⁸ S. Kesić, Odnosi između radničkih pokreta u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine, Beograd 1976. E. Redžić, Austromarksizam i jugoslavensko pitanje, Beograd 1977.

⁹ U radnoj grupi bili su: M. Britovšek i J. Pleterski, I. Hadžibegović, K. Čehak i Š. Mesaroš, S. Dimitrijević i S. Kesić, M. Kodra, D. Zografski, T. Nikčević, a zatim, umjesto njega, J. Bojović.

najprije kao usporedni autorski rad svih članova radne grupe na ovaj način: a) za spomenuto savjetovanje »Opće, posebno i pojedinačno u historiji SKJ« napisan je rad o cjelokupnoj problematici I. dijela, slijedom nacрта toga dijela i u odnosu prema problemima općeg, posebnog i pojedinačnog, kojemu sada pišem novi uvod; za glave i poglavlja I. dijela (prema nacrtu) napisano je osam autorskih priloga o radničkom pokretu na području jugoslavenskih zemalja i dviju pokrajina u sklopu SR Srbije; usporedo su napisana dva, u nacrtu utvrđena poglavlja o određenoj zajedničkoj tematici.¹⁰

Zbog krajnje sažetosti nacрта autorski je rad bio to veći i složeniji posao. Struktura tih radova bila je, dakle, na osnovi zajednički izrađenog nacрта, »zadana«, a svaki je autor rješavao tu zadaću prema svom znanju i shvaćanju teme.

Zbog svega toga osnovni tekst, koji slijedi, komponiran je od poglavlja i odjeljaka što započinju — u svojim prvim rečenicama — odgovarajućim naslovom, podnaslovom ili sadržajnom naznakom iz nacрта. Naslove i naznake sam jezično ujednačio s ostalim tekstom, pa ih ne navodim s navodnicima nego naznačujem kurzivom. Ostavio sam i sistem brojčanih oznaka. Neki su odjeljci označeni samo tom oznakom, jer sam razrađujući pojedine elemente nacрта oblikovao nove odjeljke.

Znanstveni aparat ne unosim, jer sam ovaj tekst izradio kao pokušaj pristupa sintezi. Broj i opseg bilježaka koje bi išle uz osnovni tekst učinili bi ga i vrlo teškim za čitanje. Dodao sam samo poneka objašnjenja ili podatke u manjem broju bilježaka. Ipak, na kraju osnovnog teksta dodan je kraći pregled literature — pretežno bibliografsko-historiografskih pomagala koja su bila korisna u snalaženju unutar literature i time dopunjavala neposredno istraživanje.

Ocjenjivači ovog rada — prof. dr Janko Pleterski i dr Mira Kolar-Dimitrijević — pomogli su mi u tome poslu poticajnim općim sudovima i korisnim posebnim opaskama.

1. HISTORIJSKO-POLITIČKE I DRUŠTVENO-EKONOMSKE PRILIKE U JUGOSLAVENSKIM ZEMLJAMA — NASTANAK I RAZVITAK RADNIČKIH I SOCIJALISTIČKIH POKRETA

Taj odnos sadrži, dakako, niz oblika općeg. U prvom redu vrijeme: riječ je o razdoblju od sredine XIX st. (u širem određenju — od 40-ih do 80-ih god. XIX st.; nešto uže — od 1848. do 1878. godine) do početka

¹⁰ Rad o Sloveniji napisali su M. Britovšek i J. Pleterski, u suradnji s istraživačima na tom području u Institutu za zgodovino delavskega gibanja; rad o Hrvatskoj napisao je V. Oštrić, o Bosni i Hercegovini I. Hadžibegović, o Vojvodini K. Čehak i S. Mesaroš, o Srbiji do 1918. S. Dimitrijević, o Kosovu M. Kodra, o Makedoniji D. Zografski, a o Crnoj Gori J. Bojović; dva zajednička poglavlja napisao je S. Kesić. Trebalo je da ti radovi budu objavljeni u zborniku radova Komisije Predsjedništva CK SKJ za historiju SKJ, ali se od toga odustalo (financijski i drugi razlozi). Do sada je (lipanj 1982) posebno objavljen rad I. Hadžibegovića: Radnički socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini do kraja prvog svjetskog rata i stvaranja zajedničke države 1918. godine, Prilozi, 18, 1981, 121–153.

XX st. (do 1914. i 1914—1918). *Drugi oblik općeg: ne postoji zajednička, jugoslavenska država.* Treći oblik *općeg: na prostoru jugoslavenskih zemalja proveden je i provodi se u spomenutom razdoblju, u osnovi, kapitalistički društveni preobražaj, sa svojim brojnim komponentama — od privredne transformacije do stvaranja nacija i socijalističkih radničkih pokreta (dakako, s različitim kvantitativnim i kvalitativnim rezultatima — od značajnih do vrlo skromnih).*

U spomenutom početnom razdoblju, označenom kao sredina XIX st., nalazimo jedan *prijelaz od općeg ka posebnom: u većini naših zemalja (Slovenija, Hrvatska, Vojvodina, Srbija te Bosna i Hercegovina) nalazimo pojave sudjelovanja u međunarodnom procesu stvaranja i širenja socijalističkih ideja (određene relacije u tome ima i Crna Gora) i u radničkom pokretu kakav nastaje u Evropi u prvoj polovici i u sredini XIX st.*

Četvrti je oblik *općeg: u razdoblju od sredine XIX do početka XX st. (zbog šireg određenja sredine XIX st. ovdje dolaze u obzir devedesete godine toga stoljeća), sve naše zemlje participiraju u međunarodnom radničkom socijalističkom pokretu, razdoblja II internacionale, dakako u različitom stupnju — od prvih relacija prema socijalističkim idejama i prvih radničkih organizacija do organiziranih socijalnih radničkih pokreta u pojedinim zemljama i pokrajinama.*

1.1. *Državnopravni položaj jugoslavenskih zemalja (sa svojim oblicima — kao što su prostorni odnosi i organizacija, upravni odnosi i organizacija, nacionalno-teritorijalni odnosi — i posljedicama u različitim društvenim relacijama) sadrži važan oblik općeg: nijedna jugoslavenska zemlja nema pravu potpunu nezavisnost. No s time su povezani važni prijelazi od općeg posebnom: a) većina jugoslavenskih zemalja nalazi se u sastavu velikih država u kojima su Jugoslaveni (jugoslavenski narodi i njihovi dijelovi) u manjinskom i potčinjenom položaju — riječ je, dakako, o Austro-Ugarskoj Monarhiji i o Turskoj; b) naši narodi i njihovi dijelovi u Austro-Ugarskoj — ne svi — participiraju, u različitom stupnju, u specifičnoj — posebno utvrđenoj 1868. godine — ograničenoj autonomiji (Hrvati i Srbi u banskoj Hrvatskoj ili Hrvatskoj i Slavoniji — značenje te naše zemlje povećala je važna posebnost sjedinjenja Hrvatsko-slavonske Vojne krajine s banskom Hrvatskom 1881) ili u relativnoj autonomiji austrijskih pokrajina (u većem stupnju — Slovenci u Kranjskoj, Hrvati i Srbi u Dalmaciji — ili u manjem stupnju u drugim pokrajinama); c) manji dio jugoslavenskih naroda (istočna jezgra Srba i jezgra Crnogoraca) postiže državnu nezavisnost (međunarodno priznatu 1878), ali sa stvarnim ograničenjima, zbog slabosti Srbije i Crne Gore u međunarodnim odnosima, tj. prema velikim silama; d) većina naših zemalja nalazi se ili u sklopu države (Austro-Ugarske) koja je u međunarodnim odnosima velika sila (iako prema drugoj srednjoevropskoj velesili — Njemačkoj — drugorazredna) ili su pod pritiskom njenog susjedstva i na glavnom (i jedinom!) smjeru njene ekspanzije; e) manji dio naših zemalja u sklopu je države koja je geografski velika, ali je objekt ekspanzije drugih zemalja (velikih sila i susjednih malih zemalja), s perspektivom gubitka svoga evropskog prostora (Turska).*

U vezi je s navedenim — pod d) i e) — *važna posebnost* prijelaza Bosne i Hercegovine iz sklopa velike, ali slabe zemlje-objekta (Turske) u sastav zemlje s osiguranim položajem velike sile (Austro-Ugarske Monarhije).

Na ovom se mjestu može navesti *jedan važan oblik općeg*: unutarnji razvitak u Turskoj, u zemljama koje okružuju Evropsku Tursku i u Austro-Ugarskoj i razvitak međunarodnih odnosa postavlja u drugom desetljeću XX st. na dnevni red najprije pitanje razbijanja turske države u Evropi i njenog teritorijalnog potiskivanja sa Balkana, te nove organizacije toga prostora, a zatim problem razbijanja Austro-Ugarske Monarhije i preuređenja njenoga cjelokupnog prostora. Dvije *posebnosti* u vezi s tim: prvo se pitanje moglo riješiti u *ograničenom regionalnom* ratu, uz međunarodnu diplomatsku krizu; drugo se pitanje rješava tek u sklopu *svjetskog rata* koji započinje nakon diplomatske krize, a postaje krizom svjetskoga kapitalističkog sistema.

Još dvije posebnosti što ih, radi povezanosti, treba ovdje spomenuti: u rješavanju prvog pitanja prevladava *dijeljenje* teritorija (zbog načina i posljedica vrijedi i grublji izraz: komadanje); u rješavanju drugog problema prevladat će (nije bila jedina) — za jugoslavenski prostor — tendencija *sjedinjavanja*, ali uz oštre probleme *razgraničenja* toga prostora sa susjednim prostorima (rumunjskim, mađarskim, austrijskim, talijanskim) i regionalnog dijeljenja, pa i komadanja.

Jedna *uža posebnost* u vezi s prvim pitanjem: do 1878. nastaju na račun Evropske Turske nove, nacionalne države. U slijedećem razdoblju postavlja se pitanje hoće li takvih pojava biti i u daljnjim krizama oko Turske u Evropi ili će Evropska Turska biti dijeljena između susjednih država koje su nastale u ranijim izdvajanjima iz Turske. Kako znamo, dolazi do dvaju *različitih posebnih rješenja*: a) potpuna podjela makedonskog naroda i njegova prostora između susjednih zemalja, b) stvaranje albanske države na jednom dijelu albanskoga narodnog prostora, a podjela drugog dijela toga prostora između susjednih država.

1.1.1. *Razjedinjenost jugoslavenskih naroda i narodnosti državnim, zemaljskim i pokrajinskim granicama* nesumnjivo je *opća pojava*, ali sadrži u sebi niz *odnosa općeg i posebnog*, uz neke značajne *pojedinačne pojave*. Makedonski narod do 1912. *nije* podijeljen državnim granicama (zato je promjena 1912—13. i kasnije to drastičnija) i to je zapravo *jedini* takav slučaj među jugoslavenskim narodima. Neki su narodi manje podijeljeni (od 1866. jedan je manji, periferni dio Slovenaca u Italiji, a jedan je takav dio odvojen od nacionalne matice dualizmom, tj. nalazi se u Ugarskoj; od 1878. su Muslimani u Novopazarskom sandžaku odvojeni od Muslimana u Bosni i Hercegovini; do 1912. manji su dijelovi Crnogoraca u Sandžaku odvojeni od Crne Gore), drugi su u većem stupnju podijeljeni, ali i tu uz specifičnosti: sav je hrvatski narod u Austro-Ugarskoj, ali je vrlo oštro podijeljen unutar njenog dualističkog sustava; najoštija je podjela srpskog naroda (nalazi se u Srbiji, u Turskoj, u Austro-Ugarskoj, a unutar nje su i Srbi izrazito podijeljeni dualizmom). Manja je podijeljenost i u slučaju albanskog naroda, do 1912 (manji su dijelovi Albanaca od 1878. odnosno 1881. u Crnoj Gori).

Svi su naši narodi unutar pojedinih država (tj. unutar Austro-Ugarske i Turske) podijeljeni, zemaljskim i pokrajinskim granicama, ali i u tome ima nekih *posebnosti*. Većina je Slovenaca u austrijskom dijelu Monarhije, ali su drastično podijeljeni granicama šest historijski nastalih pokrajina, a u svakoj su u različitim nacionalnim međuodnosima. Hrvati su, uz spomenutu podjelu dualizmom, podijeljeni i unutar obiju polovica Monarhije: u dvjema austrijskim pokrajinama, u ugarskoj enklavi na Hrvatskom primorju (Rijeka), u banskoj Hrvatskoj, čija je djelomična autonomija povezana s bitnim ovisnostima o Ugarskoj i u ugarskim županijama. Srbi su u ugarskim županijama, banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji. Okupacija Bosne i Hercegovine 1878. definirala je do kraja njen teritorij, suprotnosti dualističkih sila onemogućile su pripajanje jednoj od polovica Monarhije i dovele je pod zajedničku upravu, što se nije izmijenilo ni aneksijom 1908. Tako se (na starijoj povijesnoj osnovici) oblikovala posebnost Bosne i Hercegovine, ali još ne i zajedništvo Muslimana, Hrvata i Srba u njoj (pravo zajedništvo nastaje u razdoblju koje počinje 1941). Jugoslavensko i albansko stanovništvo u Turskoj do 1912. ostalo je podijeljeno administrativnim granicama.

1.1.2.1. Jedna je od *općih pojava* koje proizlaze iz te situacije velika složenost međunacionalnih odnosa unutar osnovnih teritorijalnih jedinica. Nacionalno mješovite teritorijalne jedinice prevladavaju, a manje je teritorijalnih jedinica sa apsolutnom većinom jednog naroda. »Čistih« teritorijalnih jedinica nema. Jugoslavenski su narodi u nekim jedinicama u apsolutnoj ili relativnoj većini, a u nekima u manjini. *Neke važnije posebnosti*: Slovenci su u apsolutnoj većini samo u Kranjskoj i Gorici — Gradiški, Hrvati u banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji i Istri. U teritorijalnim jedinicama izvan Srbije Srbi su u relativnim većinama ili u manjinama.

Treba napomenuti da su odnosi još složeniji ako uz brojčane odnose uzmemo u obzir (a to i moramo činiti) društvenu strukturu nacionalnih zajednica i nacionalno-društvene međuodnose.

1.1.2.2. Osobito je važna za našu temu *opća pojava* da se radnički socijalistički pokreti u svom organiziranju i uvelike u djelovanju moraju prilagodivati podjeli jugoslavenskih zemalja, tj. organiziraju se i djeluju unutar određenih teritorijalnih jedinica. Ta opća pojava ima još *dva važna aspekta*, također *općeg značenja*: radnički socijalistički pokreti granice te podjele i prelaze različitim oblicima općih i posebnih veza i suradnje; unutar teritorijalnih jedinica čijim se granicama prilagođuju orijentiraju se na probleme zajedništva koji proizlaze iz nacionalne strukture i međunacionalnih odnosa u tim jedinicama, posebno u vlastitoj društvenoj podlozi (radničke grupacije, ponegdje slojevi seljaštva i skupine inteligencije).

1.2. *Razvitak kapitalizma i nastajanje radničke klase* proces je *općeg značenja*. Do početka XX st. (tj. do 1914. i 1914—1918) ipak su — unatoč svim neravnomjernostima i razlikama — sve jugoslavenske zemlje postale kapitalističkim zemljama, a u svima se pojavljuju radničke grupacije u različitim — tradicionalnijim i modernijim — privrednim područjima. Važni su i ovi *opći aspekti*: sve su naše zemlje — unatoč znatnim

međusobnim razlikama u razvijenosti — u usporedbi sa središtima evropskoga kapitalističkog sustava područja nerazvijenog kapitalizma (čak i Slovenija, u cjelovitoj ocjeni); međutim, u svima postoje središta, pa dijelom i regije, relativne razvijenosti koja po nizu mjerila ne zaostaju za analognim centrima u drugim dijelovima Evrope (računajući, dakako — to su *važne posebnosti* — cjelovito slovensko narodno područje s Trstom, te historijsku, geografsku i ekonomsku cjelinu Makedonije do 1912. unutar koje se nalazi makedonsko narodno područje — u određenom ekonomsko-društvenom zajedništvu s primorjem Makedonije; uzimajući u obzir određeni stupanj urbanizacije i na Kosovu, a i — u uskom okviru i na skromnoj podlozi — u Crnoj Gori od 1878).¹¹

1.2.1. *Klasna i socijalna struktura u jugoslavenskim zemljama ima važnih općih značajki.* Na prvom je mjestu *velika većina seljaštva* u svim društvima jugoslavenskih naroda, odnosno na prostoru svih jugoslavenskih zemalja. *Prevladava siromašno seljaštvo* (iako uz znatne regionalne i strukturalne varijante), a dio je toga seljaštva u različitim ovisnostima čije je porijeklo feudalno, ali su modificirane unutar kapitalističkih odnosa. U *većini* jugoslavenskih zemalja feudalni ekonomsko-društveni odnosi na selu nisu radikalno, revolucionarno odstranjeni (tj. tako je u svima osim Srbije i Crne Gore — to su, dakako, *važne posebnosti*). U *svim* našim zemljama seljaštvo je pod povećanim pritiskom potreba i zahtjeva modernizirane države (kao što su »poreski vijak«, vojna obveza), a ograničeno sudjeluje u političkim, kulturnim i drugim tekovinama društvenog napretka (kao što su politička prava i slobode, opće školovanje), pa odnos države prema seljaštvu obilježava pritisak i represija otuđene moći, a seljaštva prema državi odnos otuđenja. U tome, razumljivo, ima i *različitih posebnosti* (osobito u Srbiji i Crnoj Gori). Gotovo u svim našim zemljama (u Srbiji manje) seljaštvo je u velikim razmjerima zahvaćeno migracijama i emigracijama. Općenito su rašireni procesi proletariziranja seljaštva, otvoreni su i zaoštreni problemi prostorne i društvene pokretljivosti. Neke su značajne *opće posljedice* migracijske struje iz poljoprivredno pasivnih u privredno aktivnija područja, udio seljaštva u stvaranju radništva prve generacije u gradovima i privrednim središtima izvan gradova (veliki posjedi i šumska gospodarstva, rudnici, poduzeća vezana za scoska i šumska područja), jaki emigracijski tokovi (balkansko-srednjoevropski, evropski i prekomorski), poljoprivredni proletarijat na velikim imanjima i oko njih.

Među *važnim širim posebnostima*, na različitim prostranim područjima, treba istaći prevlast velikih imanja u posjedovnoj strukturi (npr. u Vojvodini i istočnoj Hrvatskoj), agrarnu prenaseljenost (npr. u dijelovima središnje Hrvatske), privrednu pasivnost sa fizičkogeografskom i socijalnogeografskom osnovicom (u prvom redu u pojasu krša).¹²

¹¹ U dijelu rečenice o Makedoniji izraz Primorje Makedonije bolje odgovara za odnos između povijesno-zemljopisno-privredne cjeline Makedonije do 1912. i narodnog područja Makedonaca (izraz Egejska Makedonija u vezi je s podjelom Makedonije 1912. i kasnije i izražava drugačiji odnos — obuhvaća i dio narodnog područja Makedonaca i dio cjelovite Makedonije južno od toga područja). Slično je i u odjeljku 1.2.1.

¹² Kada je riječ o Hrvatskoj, ovdje i u daljnjem tekstu služim se i suvremenom geografskom regionalizacijom koja uključuje i značajnu komponentu povijesnog pristupa. Usp.: Geografija SR Hrvatske, knjige 1–6, Zagreb 1974.

Procesi urbanizacije djeluju u *svim* našim zemljama, dakako u razmjerima koji su u pojedinim zemljama mogući. Neke su *posebne okolnosti*, pretežno povoljne za te procese, u tome veoma značajne: do 1918. cjelokupno je Slovensko i Hrvatsko primorje (i sjeverno i južno), koje ima važna gradska središta, povezano sa svojim zaleđem; do 1912. narodno područje Makedonaca povezano je s Makedonskim primorjem (ili Primorjem Makedonije); nema nekih umjetnih granica, u panonskom prostoru, koje nastaju od 1918. u razgraničavanju Jugoslavije, Mađarske i Rumunjske; nepovoljan je utjecaj granice Austro-Ugarske i Srbije na Savi i Dunavu (Beograd je prijestolnica i pogranični grad); prostor albanskog i makedonskog naroda nije podijeljen granicama koje će ga razdijeliti 1912—13.

Urbanizacija je *opća pojava*, a ima neke *važne oblike*, također *općeg značenja*: širenje (po broju stanovnika i prostoru) gradova i gradića koji već postoje, strukturalne promjene u njima i umnožavanje njihovih funkcija (u vezi s potrebama moderne države i privrede); postoje važni *posebni primjeri* veoma velikih takvih promjena (npr. Pula); ponegdje se pojavljuju i novi gradovi i gradići zbog novih potreba države i privrede (npr. — iako u najskromnijim razmjerima — u Crnoj Gori, nakon definiranja njenog teritorija i granica; različita rudarska središta; niz lokalnih administrativnih središta); javljaju se elementi urbanizacije na seoskim područjima (oko rudnika i industrijskih poduzeća smještenih u poljoprivrednim i šumskim područjima).

Svi gradovi i gradići koji sudjeluju u urbanizacijskim procesima postaju veća ili manja žarišta prostorne i društvene pokretljivosti, u njenim različitim oblicima i međuodnosima. Svuda nalazimo prelaženje dijela seoskog stanovništva u gradove, s različitim tendencijama u tim oblicima pokretljivosti — od zapošljavanja u primarnim, sekundarnim i tercijarnim privrednim djelatnostima do zapošljavanja u širokom spektru državnih službi.

Karakteristično je djelovanje procesa proletarizacije i u gradovima — u onim djelatnostima koje se ne mogu održati u modernoj, industrijskoj privredi ili se u nju uključiti (dio obrta).

Važna je *opća pojava* u tome sklopu radništvo prve generacije, a uza nj i inteligencija prve generacije.

Karakteristično je da ti oblici pokretljivosti (iz sela u gradove), a ni generacijska reprodukcija u gradovima ne osiguravaju zadovoljavanje potreba za višim kvalifikacijama i zanimanjima, pa je za te potrebe važna prostorna pokretljivost kvalificiranih radnika i stručnjaka različitih profila.

Jedna je od posljedica tih procesa da svi značajniji gradovi imaju višenacionalno stanovništvo, posebno u sloju kvalificiranog radništva i u »višim« društvenim slojevima. U prvom redu to vrijedi za gradove u sklopu Austro-Ugarske i Turske, a uz neke posebnosti i za važnije gradove u Srbiji.

U dosadašnjem razmatranju ove teze pošli smo od praktične osnovice *selo — odnos sela i grada — grad* da bismo uočili određene oblike socijalne strukture, s tim da se ti izvodi nastavljaju u razmatranju slijedećih dviju teza (1.2.2. i 1.2.3.).

Težište je razmatranja bilo na društvenim klasama i slojevima koji čine *socijalnu osnovicu radničkog pokreta*: seljaštvo — na prvom mjestu siromašno i osiromašeno, zahvaćeno proletarizacijom i uključeno u procese prostorne i društvene pokretljivosti; gradsko pučanstvo — u prvom redu ono što ga spomenuti društveni procesi dovode u gradove i ono što ga proletarizacija ugrožava u gradovima, stanovništvo koje popunjava nekvalificirana i niskokvalificirana radna mjesta potrebna gradovima kao multifunkcionalnim središtima i »višim slojevima« u njima, ali i ono stanovništvo koje popunjava potrebe za kvalificiranom radnom snagom u privredi — ukupno rečeno: stanovništvo koje sačinjava radničku klasu.

Manje je bilo riječi o društvenim klasama i slojevima koji su u društvenim odnosima, u klasnoj borbi, na drugoj strani, tj. o »višim« klasama i slojevima. Dakako, potrebno je određenije pokazati tko se na toj strani nalazi (često se upotrebljava pojam »buržoazija« na odviše uopćen i neodređen način).

U svim našim zemljama — osim u Srbiji i u Crnoj Gori — tj. u sklopu Austro-Ugarske i Turske, pripadnici više *feudalne klase* zadržali su značajne društvene pozicije i utjecaj i u razdoblju kapitalističkoga društvenog preobražaja — u prvom redu velika imanja (dakako, društveno-ekonomski važniji su kapitalizirani veleposiedi) i znatan udio u višim državnim službama. Karakteristična je njihova pretežna vezanost za centre vlasti nad našim zemljama (posebno za dva središta dualističkoga sustava). Znatan dio tih ljudi i pripada vodećim narodima Austro-Ugarske i Turske ili se nacionalno prilagođava. Manje sudjeluju u nacionalnim pokretima (neke privlači proces nacionalne integracije Hrvata i obje hrvatske nacionalno-integracione ideologije). U Bosni i Hercegovini nova uprava (od 1878) ne dira u njihove osnovne društveno-ekonomske pozicije. — Nekadašnje *srednje i niže plemstvo* nalazi značajno mjesto u državnom aparatu.

Karakteristično je da su *hijerarhijski organizirane crkve* — katolička i pravoslavna — donekle otvorene vertikalnoj društvenoj pokretljivosti, tako da i svećenici »nižeg« društvenog porijekla u hijerarhijskom napredovanju mogu doći do statusne izjednačenosti sa svjetovnom aristokracijom (katolička crkva u našim zemljama, do razine biskupija i nadbiskupija, Srpska pravoslavna crkva, pravoslavna crkva u Turskoj, do razine episkopija). Ta pojava smanjuje udio stranaca, tj. ljudi nejužnoslavenskih narodnosti, a ima značajne društveno-političke posljedice (i u relacijama radničkog pokreta).

Kapitalističko građanstvo (krupna buržoazija) uvelike je stranog porijekla, vezano ponajviše za poslovna središta izvan naših zemalja. To je veoma izrazita pojava u onim našim zemljama koje su u sklopu Austro-Ugarske i Turske.

Drugačije je s *građanstvom srednje i sitne poslovne snage*. Ono je u većem stupnju sastavljeno od ljudi jugoslavenskih narodnosti. Ipak je za sve naše zemlje karakterističan značajan udio građanstva drugih narodnosti, no međunacionalni odnosi toga građanstva pokazuju od jedne naše zemlje do druge prilično posebnosti i kreću se od asimilacije u pojedine

naše nacije do konfrontacije s dijelovima naših nacija u pojedinim zemljama i pokrajinama.

Iz takve klasne i socijalne strukture proizlaze i složeni *nacionalno-klasni međuodnosi*. Društvene zajednice u nizu naših zemalja imaju različitu nacionalnu strukturu pojedinih društvenih klasa i slojeva. U nizu slučajeva »više« klase i slojevi nacionalno se razlikuju od temeljnih klasa i slojeva. Obrnuto rečeno: nalazimo da pojedine nacionalne zajednice imaju nerazvijenu klasnu strukturu: prevladavaju pripadnici temeljnih klasa i slojeva (seljaštva, gradskog puka), manji je udio u srednjim, a još manji ili gotovo nikakav u »višim« klasama i slojevima. U tim se situacijama tendencije »viših« klasa i slojeva da očuvaju društvenu nadmoć iskazuju kao nacionalna dominacija i pritisak, tendencije srednjih i »nižih« slojeva koje smjeraju otvaranju širih mogućnosti za vertikalnu društvenu pokretljivost (tj. za različite uspone na društvenoj statusnoj ljestvici) i stvaranju složenije klasne strukture (njenim proširenjem i porastom prema »vrhu« statusne ljestvice) iskazuju se kao nacionalni pokreti, a suprotnosti između tih tendencija kao nacionalne borbe.

Takve su situacije karakteristične za narodno područje Slovenaca (s ublaženjem u korist Slovenaca u Kranjskoj), za Istru (slovensku i hrvatsku), u Rijeci, u Dalmaciji u ranijim fazama (društveno-nacionalni odnosi su za hrvatsku većinu stanovništva u Dalmaciji povoljniji nego u Istri pa su u nacionalnoj borbi postignuti veći rezultati), u svim ugarskim županijama u čijem stanovništvu participiraju Jugoslaveni, u jugoslavenskom dijelu Turske (do 1912).

Nacionalno-klasni međuodnosi su povoljniji u banskoj Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini (tj. za Hrvate, Srbe i Muslimane u tim zemljama), no i tu u toku dualističkog razdoblja raste udio pripadnika drugih naroda (Mađžari, Nijemci) u »višim« slojevima i povećavaju se socijalno-nacionalne napetosti.

Posebni su, ali veoma važni slučajevi socijalno-nacionalne napetosti između društvenih zajednica jugoslavenskih naroda (Hrvata i Srba u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji; Hrvata, Srba i Muslimana u Bosni i Hercegovini). I oni djelomično proizlaze iz neravnomjernosti u razvitku društvenih struktura (npr. u Hrvata u Bosni i Hercegovini kasnije nastaje složenija klasna struktura), no u prvom redu djeluju tendencije ostvarivanja društvene nadmoći nad sunarodnjacima (»svoj svome« — ali u klasnom smislu — »svoj« seljak, radnik, siromašni građanin pod utjecaj i prevlast »svog«, a ne »tuđeg«, bogatog građanina, građanskog intelektualca, svećenika...) i nad pripadnicima drugih naroda na nacionalno mješovitim područjima, s veoma srodnim stanovništvom.

Iz tih nacionalno-klasnih međuodnosa proizlaze *veoma važni problemi za socijalističke radničke pokrete u svim našim zemljama s takvim odnosima*. Oni se moraju suprotstavljati pritisku građanstva i katoličke crkve na »svoje« radništvo s ciljem pridobivanja radništva za građanski nacionalizam, za klasnu solidarnost sa »svojim« građanstvom u nacionalnoj borbi i za nacionalnu konfrontaciju sa *svim* pripadnicima vladajućih nacija i za vodeću ulogu Crkve kao konstitutivnog civilizacijskog, socijalnog i nacionalnog faktora (kao rezultat toga pojavljuju se protusocijalističke struje u — šire shvaćenom — radničkom pokretu — slovenski,

hrvatski i talijanski kršćanski socijali, hrvatski pravaški radnici, slovenski i hrvatski »narodni radnici«). Usporedo, postoji opasnost približavanja socijalista nacionalizmu »svog« građanstva, bilo u odnosima prema radnicima drugih narodnosti, bilo u odnosima prema drugim nacionalnim pokretima (npr. kod talijanskih socijalista u Slovenskom i Hrvatskom — Sjevernom i Južnom — primorju).

1.2.2. *Neravnomjeran razvitak kapitalističkih društvenih odnosa u jugoslavenskim zemljama* sam je po sebi, dakako, *opća pojava*. Iako formulacija te teze upućuje u prvom redu na *posebnosti*, treba konstatirati jedan *važan oblik općeg*: takav razvitak ipak u svim našim zemljama postoji i daje neke rezultate (v. o tome u dosadašnjem tekstu, ad 1., 1.1., 1.1.1., 1.2., 1.2.1.), pa se iz onoga što je dosad rečeno može izvesti određeni »zajednički nazivnik«, tj. prosuditi koji su rezultati kapitalističkoga društvenog preobražaja postignuti u svim našim zemljama.

U prosuđivanju neravnomjernosti možda je najpogodnije poći od onih rezultata koji su na nekim prostorima postignuti, na nekima nisu.

Razvijeniji i složeniji društveni odnosi u vezi su, osobito, s ekonomsko-društvenim djelovanjem velikih saobraćajnih sistema koji se nalaze i na prostoru pojedinih naših zemalja — željezničkih (magistrale Beč—Maribor—Ljubljana—Trst, Budimpešta—Zagreb—Rijeka, Budimpešta—Subotica—Novi Sad—Zemun, Beograd—Niš—Skopje—Solun, Niš—Istambul, s važnijim ograncima; uskotračna bosanskohercegovačko-južnodalmatinska mreža nije veliki sistem, ali po svom društveno-ekonomskom učinku nadmašuje svoja tehnička ograničenja), parobrodarskih (jadranska longitudinala iz Trsta i Rijeke u Sredozemlje i dalje, Dunav s plovnim ograncima, Solun); specifičnih koncentracija privrednih djelatnosti na prijelazima iz jednog sistema u drugi (željeznice-luke; Trst, Pula, Rijeka, Solun) i središta pomorskoga privrednog kompleksa; velikih industrijskih poduzeća, smještenih pojedinačno ili u skupinama (npr. u Puli, Rijeci, Jesenicama, Mariboru, Kragujevcu . . .); gušćeg rasporeda srednjih i malih poduzeća u gradovima i izvan njih (npr. u Štajerskoj, Koruškoj i Gorenjskoj, oko Trsta, u zapadnoj Istri, oko Rijeke, Zadra i Šibenika, Splita; u većem dijelu središnje i istočne Hrvatske s glavnim središtem u Zagrebu i Osijeku; Srijem, Bačka, Banat; Banjaluka, Tuzla, dolina Bosne; doline triju Morava; važniji kosovski i povardarski centri); multifunkcionalnih gradskih središta (u prvom redu glavni gradovi zemalja i pokrajina); velikih ugljenokopa i rudnika željeza i drugih metala.

Izvan tih područja nalazimo na svim stranama krajeve u kojima je djelovanje kapitalističkoga društvenog preobražaja slabije, pa i neznatno. U tome nalazimo glavne relacije neravnomjernog razvitka. Tako dobivamo složeniju sliku o nejednakoj slojevitosti i rasprostranjenosti kapitalističkih društvenih odnosa nego ako samo slijedimo uobičajenu predodžbu o općem opadanju razvijenosti u smjeru od sjeverozapada na jugoistok jugoslavenskih zemalja.

1.2.3. *Nastanak radničke klase i specifičnosti njene strukture u pojedinim jugoslavenskim zemljama* sadrži važne oblike općeg, počevši od same osnovne činjenice da je radnička klasa unatoč svim neravnomjernostima zaista nastala u svim našim zemljama (v. većinu prethodnih to-

čaka). Od opće su rasprostranjenosti i neke daljnje činjenice. Ponajprije nalazimo vrlo velik udio *obrtničkog radništva*, vezanog i za obrte koji stagniraju ili opadaju zbog konkurencije industrije i za obrte koji prosperiraju zbog novih potreba (izgradnja u gradovima, unutarnje uređenje kuća, odjevne i ostale potrebe imućnijeg stanovništva). Nosioци su radničkog pokreta u XIX st. obrtnički radnici (i tipografi), a udio industrijskog radništva raste u našem stoljeću. Rasprostranjen je i broj an sloj *obrtnika koji rade sami i obrtnika s vrlo malim brojem naučnika (šegrt) i pomoćnika*. To je labilan sloj, na rubu proletarizacije i čini prilično značajan dio početne društvene podloge radničkog pokreta. *Tipografi* su tradicionalna grupa kvalificiranih radnika koja raste i dobiva na značenju zbog velikog povećanja potreba za štamparskim proizvodima u građanskom društvu. Kod njih djeluju različite društvene tendencije, ali su u znatnom stupnju pokretači radničkog pokreta.

Specifičnije su grupe *industrijski radnici* kojih ima manje u radništvu i njihove su grupacije neravnomjerno rasprostranjene, prema rasporedu industrije (v. ad 1.2.2.). Među njima je veći udio radnika u sitnoj i srednjoj nego u krupnoj industriji (no ne treba zaboraviti na neke značajne grupe i takvih radnika). Pretežu nekvalificirani i polukvalificirani radnici, u skladu s tehničkom i tehnološkom razinom znatnog dijela industrije. Tako je i s rudarskim radnicima. U manjim rudnicima — lignitni kopovi npr. — preteže lokalna radna snaga, vezana za okolicu rudnika, dok su veliki rudnici, kao i ostala velika poduzeća, središta prostorne pokretljivosti radništva. Specifičnijim grupama pripadaju i *radnici u saobraćaju*. Među njima su *željeznički radnici* rasprostranjeniji — duž željezničkih sistema, no, dakako, s koncentracijama u željezničkim čvorištima. Važna je posebnost u pojedinim takvim koncentracijama znatan i značajan udio radnika u željezničkim radionicama (npr. u Mariboru, Ljubljani, Zagrebu). Posebnosti strukture željezničara i njihovog odnosa prema državi donose i neke posebnosti njihova udjela u radničkom pokretu. Slično kao kod tipografa nalazimo socijalističke, neutralističke i protusocijalističke tendencije u zajedničkim organizacijama. Veću važnost u radničkom pokretu imaju željezničari velikih organizacija željezničkog saobraćaja, na prvom mjestu Mađarskih državnih željeznica i Južnih željeznica. *Pomorci* su vezani u prvom redu za veće luke, u kojima su ujedno i sjedišta glavnih parobrodarskih poduzeća (Trst, Rijeka). Najborbenija su skupina ložari. Njihov je položaj, dakako, na parobrodima najteži. Posebna su skupina pomorski strojari.

Među specifičnijim grupama treba navesti i *poljoprivredne radnike*, vezane, dakako, za velike posjede (v. ad 1.2.1.). Oni čine širu društvenu grupu sa seljacima koji su na rubu bezemljaštva i upućeni na rad za imućne posjednike.

U zonama većih šumskih gospodarstava zamjetne su skupine *šumskih i pilanskih radnika*.

Kod poljoprivrednih i šumskih radnika znatan je udio *sezonskih radnika*, a u tome imaju veću važnost *sezonske migracije* radnika.

Općenito su rasprostranjeni različiti *pomoćni radnici*. Njihove su znatnije skupine vezane osobito za središta urbanizacije i veća, pretežno saobraćajna gradilišta izvan gradova, tj. u prvom je redu riječ o grade-

vinskim radnicima, ali o onima za grube radove u niskogradnji, a dijelom i u visokogradnji. Tu se ubrajaju i radnici u saobraćaju, u prvom redu na pretovaru (željeznički i lučki nosači).

I u tim skupinama imaju znatan udio sezonski radnici, dijelom iz domaćih sredina, dijelom sezonski migranti iz drugih regija.

Dakako, pomoćni su radnici zastupljeni i u svim industrijskim poduzećima.

Prilično su karakteristične i profesionalne skupine »višeg« statusa koje također sudjeluju u radničkom pokretu, više zasebno nego u širim organizacijama. U znatnom su stupnju u takvom odnosu *tipografi i strojari* prema drugim štamparskim radnicima, *pomorski strojari i oficiri, željeznički službenici, pisari*. Uz radnički pokret u užem smislu javlja se kasnije i pokret *činovnika* različitih kategorija. Uglavnom je riječ o bankarskim činovnicima, zatim trgovačkim, a i industrijskim.

Zastupljenost i međusobni odnos svih tih grupa varira od zemlje do zemlje, no ovaj pregled strukturnih skupina omogućava da se te posebnosti izraze polazeći za svaku našu zemlju od zajedničke osnove.

1.3. *Pojava socijalističke misli, prve radničke organizacije, utjecaj međunarodnoga radničkog pokreta* opće su komponente početaka socijalizma u našim zemljama. Među njima nalazimo jedan *opći odnos* i jedan *prijelaz od općega posebnom*: utjecaj međunarodnoga radničkog pokreta od bitne je važnosti (dakako, uz domaću društvenu osnovicu) i za pojavu socijalističke misli i za prve radničke organizacije; socijalistička se misao, međutim, pojavljuje u jednim našim zemljama (u prvom redu u Srbiji) među intelektualcima, neovisno o prvim radničkim organizacijama (prije njih ili uz njih), u drugima se javlja u prvim radničkim organizacijama (u zemljama s ranijom pojavom i razvitkom radništva — Slovenija, Hrvatska, Vojvodina). Zbog toga opći proces spajanja socijalističke misli i radničkog pokreta ima u našim zemljama razne oblike, odnosno spomenuta dva oblika, s nekim nijansama.

U vezi su s tim dvije *najznatnije posebnosti*: socijalistički pokret kojemu su nosioci mladi intelektualci, školovani u inozemstvu (sa Svetozarom Markovićem na prvom mjestu), s glavnim područjem djelovanja u Srbiji i u Vojvodini, krug iz kojeg dolaze prvi stvaralački idejni doprinosi; prvi socijalistički radnički aktivisti koji u pojedinim radničkim sredinama šire socijalističke ideje i daju praktično utemeljenje radničkom pokretu služeći se mogućnostima organiziranja koje tada postoje (u Sloveniji, Hrvatskoj i Vojvodini).

1.3.1. *Izvori su socijalističkih ideja* međunarodni, a te se ideje međunarodno i šire, pa je pri pojavi socijalističkih ideja u našim zemljama riječ o uključivanju u taj međunarodni proces. To je dakle *opća* pojava. Unutar toga, nalazimo *posebnosti* različitih izvorišta — uobičajeno je najprije navoditi geografska izvorišta: Rusiju, Francusku i Švicarsku, zemlje srednje Evrope (Njemačka, glavna središta Habsburške Monarhije). Ponešto shematski moglo bi se reći da iz istočne i zapadne Evrope dolaze socijalistički utjecaji na intelektualce, u širem rasponu od Marxa i Engelsa i Međunarodnoga radničkog udruženja do ruskih revolucionarnih demokrata i do anarhista (Bakunjin), a iz srednje Evrope utjecaji na

društveno angažirane radnike, socijalističke propagatore, organizatore radničkih društava, pokretače listova i praktičnih ekonomskih i političkih akcija (ajzenaške struje, a s njom i Marxa i Engelsa, lasalijanske struje, programskih teza iz Eisenacha, Neudörfla i Gothe, organizacijskih rezultata u Njemačkoj, Austriji i Mađarskoj).

1.3.1.1. *Prvi socijalisti* u našim zemljama pripadaju dvjema osnovnim skupinama. Jedni su intelektualci, nalazimo ih u različitim našim zemljama, a najvažniji su predstavnici te skupine prvi socijalisti u Srbiji i u Vojvodini, sa Svetozarom Markovićem te Vasa Pelagić. No zanimljivih primjera — doduše od manjeg povijesnog značenja — ima i u nekim drugim našim zemljama (npr., hrvatski književnik Ksaver Šandor Đalski bio je u mladosti, oko 1871, komunist, utopijske orijentacije). Tri *opća obilježja* privlače pažnju: slučajeve socijalističkih opredjeljenja nalazimo unutar šireg sklopa progresivnih, lijevih orijentacija tog vremena; većinom nalazimo bliži odnos između socijalrevolucionarnih i nacionalno-oslobodilačkih preokupacija (u vezi, npr., s problemom Bosne i Hercegovine); u nizu primjera socijalistička su opredjeljenja prolazna, vezana su za određena životna razdoblja i posebne okolnosti. Za sva ta obilježja ima značajnih primjera, u rasponu od Maxa Füstera do srpskih socijalista koji su postali građanski radikali.

Druga su skupina radnici — kvalificirani radnici, osobito tipografi i obrtnički radnici značajnijih struka — koji su se razvili samoobrazovanjem i, vrlo često, stjecanjem iskustava u različitim sredinama. Oni su karakteristični za Sloveniju, Hrvatsku, Vojvodinu, a prostorna ih pokretljivost dovodi i u druge naše zemlje. U razvijenijim sredinama oni se okupljaju i bez prethodnih formalnih veza u radničke aktive koji utemeljuju radnički pokret, služeći se praktičnim mogućnostima. Npr. istodobno nalazimo krug prvih srpskih socijalista u kojemu je najmarkantnija osoba S. Marković, do smrti 1875, i zagrebački socijalistički krug tipografa i obrtničkih radnika u kojemu se od 1868. do 1874. posebno ističe ličnost Dragutina Kalea.

1.3.2. *Prodor marksističke misli* nije opća pojava, jer su idejni utjecaji različiti, ali dolazi do izražaja u obliku nekih *važnih posebnosti*. Na prvom je mjestu marksistička komponenta u idejama Svetozara Markovića i u djelatnosti (štampa, prevođenje) prvih srpskih socijalista. Utjecaji ajzenaške struje u njemačkoj socijalnoj demokraciji također pridonose određenom prodiranju marksističke misli.

1.3.3. *Prve radničke organizacije* imaju niz *općih značajki*. Prevladavaju legalne organizacije, ali nalazimo i nelegalne. Za legalne je organizacije karakteristično da su lokalne, strukovne (tipografske, nekih struka obrtničkih radnika), ali i zajedničke (za obrtničke radnike jednog grada), da su više orijentirane na unutarnju djelatnost članova nego na odnose prema društvenoj zajednici u kojoj se nalaze, bave se — i po slovu svojih pravila i stvarno — sekundarnim društvenim odnosima svoga članstva (rjeđe — neke od njih — dosežu i do nekih primarnih odnosa, i to je u pravilu rezultat socijalističkih utjecaja), a u tome se prepliću određeni društveni interesi obrtničkih radnika (to je dijelom prijelazni sloj) i obrtnika.

Nelegalne su organizacije posebna pojava. Nalazimo ih ponegdje kao aktive ili radne grupe za pripremanje legalnih akcija — npr. grupe za osnivanje radničkih društava koje ostaju, polulegalno, na okupu u očekivanju potvrde pravila, pa ponekad, što je ilegalno, i nakon odbijanja potvrde pravila; poseban je primjer toga tipa klub za pokretanje lista »Radnički prijatelj — Der Arbeiterfreund« u Zagrebu 1874. U ostalim slučajevima ilegalno se okupljaju idejni istomišljenici, npr. internacionalistički orijentirani radnici u Zagrebu oko 1869. ili klubovi radikalnih socijalista do sredine 80-ih godina.

1.3.3.1. *Odnos između prvih socijalista i prvih radničkih organizacija* iskazuje se u obliku nekih značajnih posebnosti. Socijalisti — posebno radnici među njima (v. 1.3.1.1.) — općenito pružaju podršku osnivanju radničkih organizacija kakve su u određenim sredinama moguće, tj. podržavaju svaku mogućnost društvenog organiziranja i aktiviranja radništva, a također i malih obrtnika. No u pojedinim sredinama socijalisti nastoje ostvariti svoj utjecaj na prve radničke organizacije. To su *značajne posebnosti* što ih u nekim slučajevima možemo uočiti u sačuvanoj građi (u prvom redu radnička društva u Zagrebu i Osijeku). Riječ je o nastojanjima da se potporna djelatnost proširi do podupiranja ekonomske borbe radničke klase (potpore štrajkašima), obrazovna djelatnost dosegne do socijalne i socijalističke tematike, uz pomoć lektire, predavanja i ostalih oblika, društva uključe u šira, pa i međunarodna povezivanja.

Socijalisti radnici djeluju unutar radničkih društava, a intelektualci suradnju izvana, posredstvom listova, predavanja i ostale suradnje. Primjera nalazimo u Sloveniji, Hrvatskoj, Vojvodini i Srbiji. Napominjemo da se cjelokupna tematika ovih dvaju odjeljaka i odnosi na te naše zemlje (postoje i veoma detaljna istraživanja).

1.3.3.2. *Utjecaj međunarodnoga radničkog pokreta i radničkih pokreta drugih zemalja* na prve radničke organizacije *opća* je pojava. Taj je utjecaj jedan od preduvjeta — uz određenu društvenu podlogu — da takve organizacije nastanu. Glavni su posebni primjeri utjecaji međunarodnog organiziranja tipografa u Austro-Ugarskoj i drugdje u Evropi, s poticajima koji nailaze ponegdje na odziv (npr. u Zagrebu i Osijeku) i prije razdoblja I internacionale. utjecaji Međunarodnoga radničkog udruženja koji dolaze do naših ljudi i zemalja preko Švicarske (S. Marković), Njemačke, Austro-Ugarske, međunarodni pokret osnivanja radničkih obrazovnih društava koji djeluje na naše zemlje (Slovenija, Hrvatska, Vojvodina) iz srednje Evrope, rezultati u socijalističkom političkom organiziranju u Njemačkoj (Eisenach, lasalijanska struja, Gotha), Austriji (Neudörfl) i Ugarskoj (1873. i d.), rascjep između umjerenih i radikalnih socijalista u Austriji, osobito na sredini 80-ih godina, obnova socijalističke političke organiziranosti u Njemačkoj, Austriji i Mađarskoj i osnivanje II internacionale.

1.3.3.3. *Međusobni utjecaji jugoslavenskih radničkih pokreta* javljaju se i u tome razdoblju; nisu posvuda rasprostranjena opća pojava,

ali su *posebnosti širega značenja*. Glavni su primjeri djelovanje prvih srpskih socijalista i u Srbiji i na području Vojvodine (Zemun, Novi Sad i drugi gradovi), dodiri između socijalista u vojvodanskim gradovima i zagrebačkoga socijalističkog kruga, interes toga kruga, izrazi simpatije i podrške i za Svetozara Markovića i njegove pristalice i za prve pokušaje radničkog organiziranja u Srbiji, veze između tipografa u Srbiji i u Hrvatskoj, djelatnost Vase Pelagića u više naših zemalja.

1.4. *Radnički pokreti do osnivanja socijaldemokratskih organizacija i stranaka* obuhvaćaju u *svim* našim zemljama radničke organizacije koje su izraz određenih početnih društvenih tendencija radničke klase i imaju funkcije koje tome odgovaraju. Riječ je o tendencijama da se radništvo okuplja u vlastitim društvenim organizacijama, da u njima i pomoću njih rješava neke svoje društvene probleme, karakteristične za početni položaj radničke klase i da tako postane donekle priznati i afirmirani društveni faktor. Pomoć u nekim životnim krizama, na osnovi samopomoći (nema socijalnog osiguranja ni normiranih radnih odnosa), osnovno opće obrazovanje i neki elementi stručnog obrazovanja (polako se i nepotpuno uvodi osnovno školovanje, a još manje usmjereno — stručno — školovanje), na osnovi samoobrazovanja i vlastite obrazovne i kulturne djelatnosti, glavni su problemi radi kojih se osnivaju radnička društva s potpornim, kulturnim i sekundarnim sindikalnim funkcijama. Nosioци su svega toga tipografski i obrtnički radnici.

Sve naše zemlje sudjeluju u međunarodnom pokretu osnivanja radničkih društava s potpornim i kulturnim zadaćama, no uključuju se u širokom vremenskom rasponu — od prvih pojava u 40-im godinama XIX st. (u Hrvatskoj) do uoči prvoga svjetskog rata. Iz toga proizlazi i ova *važna posebnost*: takvi oblici radničkog pokreta javljaju se u različito vrijeme i traju različito — do nastajanja socijalističkih radničkih pokreta (kada postaju marginalna pojava radničkog pokreta ili izlaze iz njega) u jednim, a do postanka komunističkog pokreta u drugim našim zemljama.

Radnička su društva lokalna i ne nalazimo njihova šira okupljanja i organizaciona povezivanja, s važnom iznimkom u banskoj Hrvatskoj gdje je 1887—1889. pokušano takvo povezivanje tadašnjih društava — oko toga se sukobljavaju dvije tendencije, socijalistička i krajnje umjerenom socijalistička, odnosno nesocijalistička — ali bez uspjeha.

Međutim, redakcije radničkih i socijalističkih listova su, u pravilu, središta okupljanja i povezivanja i time nadilaze ograničenja radničkih društava. One su u funkciji centara radničkog pokreta u razdoblju kada taj pokret još nije organizaciono izgrađen.

Prije razdoblja Druge internacionale u našim zemljama ne nalazimo radničke političke stranke, ali su karakteristične *posebnosti* tendencije i pokušaji političkog organiziranja (u Zagrebu 1875; u krugu prvih srpskih socijalista).

Osnovni odnos *općeg i posebnog* možemo i ovako izraziti: određene oblike radničkog pokreta nalazimo u našim zemljama prije osnivanja socijaldemokratskih stranaka; ti početni pojavni oblici nisu sami po sebi socijalistički; socijalisti ipak podržavaju osnivanje i takvih radničkih

organizacija i nastoje da u njima djeluju, tamo gdje za to imaju mogućnosti; u nekim sredinama socijalisti stječu utjecaj na takve organizacije, pa te organizacije nisu samo dio početnoga društvenog ambijenta radničkog pokreta nego su i sastavni dio početaka organiziranoga socijalističkog pokreta.

1.4.1. *Različite organizacione forme okupljanja radničke klase* bile su već tema prethodnih točaka. Dodajmo ovdje neke tipološke naznake.

Opća radnička društva obuhvaćaju radnike različitih struka u jednome gradu. Jedna su potporna, druga obrazovna (kulturno-prosvjetna), treća su potporno-obrazovna. Osnovne su potpore bolesničke i putne (za radnike u »fremtu«), a također i pogrebne. Uz opća radnička društva nalazimo i strukovna društva (npr. tipografska, ali i nekih drugih struka) s istim funkcijama. I u općim i u strukovnim potpornim, kulturnim ili potporno-kulturnim društvima nalazimo i sekundarne sindikalne funkcije (potpore za nezaposlene, prilozi za štrajkaše, posredovanje u zapošljavanju), no ta društva još nisu sindikati, tj. njihova glavna zadaća nije ekonomska borba radničke klase. Posebno organiziranje radništva za ekonomsku borbu — u sindikatima — nalazimo u slijedećem razdoblju nastanka organiziranih socijalističkih radničkih pokreta.

Radnička kulturno-prosvjetna društva u tome su razdoblju općenito u tijesnoj vezi s potpornim društvima na dva načina: kao posebna obrazovna (kulturno-prosvjetna) društva, usporedo s potpornim društvima ili se osnivaju, kako je već rečeno, društva koja su i obrazovna i potporna. O odnosu socijalista prema njima već je bilo govora.

Treba istaći da su to, da tako kažemo, društva »prve generacije«, tj. nisu sama po sebi socijalistička ni po vanjskim obilježjima (odredbe pravila) ni u djelatnosti, nego su neka od njih pod pravim socijalističkim utjecajem u onim posebnim slučajevima kada je takav utjecaj moguć. »Drugu generaciju« čine društva koja su otvoreno socijalistička, tj. nastaju kao obrazovna (kulturno-prosvjetna) komponenta organiziranoga radničkog socijalističkog pokreta.

Bolesničko-potporna društva već su obuhvaćena tamo gdje govorimo o potpornim društvima, jer je podupiranje bolesnih članova jedna od najvažnijih zadaća tih društava (ta društva zamjenjuju socijalno osiguranje, dok ga nema ili ga dopunjuju — kao *samoupravne organizacije svojih članova* — nakon njegova uvođenja). No, treba dodati da društva koja se ograničuju i zatvaraju isključivo unutar svoje bolesničko-potporne funkcije s vremenom izlaze iz radničkog pokreta, tj. prestaju biti dio njegovih osnovnih organizacija u početnom razdoblju i izjednačuju se s građanskim humanitarnim društvima.

Sindikalne organizacije nalazimo u prijelazu na organizirani radnički socijalistički pokret i one su važan sastavni dio toga prijelaza. Neke su posebnosti, koje treba spomenuti, da nastaju ili istodobno s radničkom socijalističkom strankom ili nešto prije nje ili nešto poslije nje i da u nekim našim zemljama prolaze kroz razdoblje nelegalnosti (npr. u banskoj Hrvatskoj sindikati djeluju ilegalno sve do 1907. godine).

2. OSNIVANJE I DJELATNOST RADNIČKIH ORGANIZACIJA I SOCIJALDEMOKRATSKIH STRANAKA U JUGOSLAVENSKIM ZEMLJAMA DO PRVOGA SVJETSKOG RATA

Neki oblici *općega*: to je doba kada u svim našim zemljama nastaje određena društvena podloga radničkog pokreta, unatoč znatnim razlikama u brojnosti, prostornom rasporedu i strukturi; u međunarodnom radničkom pokretu to je razdoblje Druge internacionale i snažnih, organiziranih, radničkih socijalističkih pokreta u nizu zemalja, među njima u Austro-Ugarskoj Monarhiji, koja obuhvaća znatan dio naših zemalja, i u Njemačkoj, koja i u sferi radničkog pokreta ima znatan utjecaj na naše zemlje; pod utjecajem vlastite radničke klase, društvenih problema kapitalističkog preobražaja u našim zemljama i međunarodnoga radničkog pokreta nastaju i u nas angažirane, aktivističke grupe radnika, ponešto i intelektualaca, koje rade na organiziranju radničkoga socijalističkog pokreta; zbog svega što je navedeno nalazimo da se naše zemlje uključuju u međunarodni radnički pokret razdoblja Druge internacionale i daju doprinose rasprostranjenosti pokreta i primjeni socijalističkih ideja u stvarnosti naših zemalja.

Posebno je osobito izraženo u ovim oblicima: postignuti su različiti rezultati — u jednim našim zemljama nalazimo organizirane socijalističke radničke pokrete (naše zemlje u Austro-Ugarskoj, Srbija), u drugima prve organizacije iz kojih bi takav pokret mogao u daljnjem razvitku nastati (zemlje u Evropskoj Turskoj, do 1912; te zemlje u sklopu balkanskih država, od 1913; Crna Gora); u nekim su našim zemljama nastali zasebni, samostalni pokreti (Hrvatska i Slavonija; Bosna i Hercegovina; Srbija) ili značajnije samostalne organizacije (Solun); u drugima se nalaze zasebne autonomne, odnosno uvelike samostalne organizacije (veći dio Slovenije, s Istrom; Dalmacija); u trećima nalazimo participacije u drugim, većim pokretima (sjeverna Slovenija u Austriji; Bačka i Banat u Ugarskoj).

2.1. *Osnivanje socijaldemokratskih organizacija i stranaka opća* je pojava u tome razdoblju, ali uključuje neke *važne posebnosti*:

a) osnivanje samostalnih (nezavisnih) stranaka (*Socijaldemokratska stranka u Hrvatskoj i Slavoniji*, 1894; *Srpska socijaldemokratska stranka*, 1903; *Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine*, 1909),

b) osnivanje ostalih socijaldemokratskih stranaka koje djeluju i u našim zemljama (zajednička austrijska stranka, od 1889, obuhvaća austrijski dio Monarhije, pa tako i Sloveniju, Istru i Dalmaciju; stranka za Ugarsku, od 1890, obuhvaća naša područja od Prekomurja do Banata), najprije djelomično neposredno, a zatim nastaju

c) autonomne nacionalne sekcije — zapravo samostalne stranke — u austrijskom dijelu Monarhije; od šest takvih sekcija tri djeluju na našem prostoru (njemačkoaustrijska u Koruškoj i sjevernoj Slovenskoj Štajerskoj; *Jugoslavanska socialnodemokratska stranka* u većem dijelu Slovenije, s Goricom i Trstom, u Istri gdje zasebnu, okružnu, organizaciju osniva 1907, a imala je obuhvatiti i Dalmaciju; talijanska u Gorici, Trstu, Istri

i donekle u Dalmaciji) uz specifičan slučaj Dalmacije gdje mimo podjele na šest sekcija nastaje *Socijaldemokratska stranka za Dalmaciju* (1902)

i d) teritorijalne i nacionalne agitacione organizacije unutar ugarske socijaldemokracije (za Banat, odnosno za Srbe, a zatim za Srbe i bunjevačke Hrvate),

e) zasebne i samostalne organizacije, pretežno gradske, unutar nekih zemalja (*Federacija* u Solunu i druge socijalističke organizacije u Makedoniji; lokalne skupine u Crnoj Gori i na Kosovu). Slična je pojava *Socijalistička stranka Rijeke*, koja nastaje od višenacionalnog aktiva riječkih socijalista, što održavaju veze na više strana, ali u Rijeci djeluju samostalno.

Karakteristično je i socijalističko organiziranje naših ljudi u izbjegličkim i iseljeničkim zajednicama, s nizom specifičnih primjera (makedonski socijalisti u Bugarskoj, crnogorski socijalisti u Srbiji, srpski i hrvatski socijalistički aktiv u Budimpešti, jugoslavenski socijalistički aktiv u Beču i nekim drugim gradovima; slovenske, hrvatske i srpske, odnosno jugoslavenske socijalističke organizacije u socijalističkom pokretu SAD).

2.1.1. *Programska opredjeljenja* pokazuju *opću pojavu* usvajanja najutjecajnijih srednjoevropskih socijalističkih programa (Erfurtski i Ha-infeldski), tj. programa jakih i uglednih socijaldemokracija koje utječu i na naš prostor, odnosno neposredno djeluju, na dijelovima našeg prostora, a uz to nalazimo i *programskih posebnosti*, u prvom redu u programima samostalnih (nezavisnih) stranaka. Više programskih posebnosti možemo naći u *dokumentima programskog značenja* samostalnih stranaka i spomenutih zasebnih organizacija. Dakako, većini je tih posebnosti mjesto u daljnjim poglavljima i odjeljcima druge glave (tj. ad 2), prema problematici.

Socijalistički društveni preobražaj nesumnjivo je *opće* programsko opredjeljenje i krajnji cilj, a od *općeg* je značenja i to da se *ne računa na dogledni međunarodni revolucionarni proces*. Iz toga proizlaze mnoge idejne i političke konzekvencije *općeg* i posebnog značenja. Posebnost druge vrste predstavlja orijentacija makedonskih socijalista na revolucioniranje Evropske Turske.

Socijaldemokratski tip organizacije također je *opća pojava*.

2.1.2. *Opća* je pojava i to da socijaldemokratske stranke nisu izdvojene, ne stoje same za sebe, nego su političke komponente socijalističkoga radničkog pokreta, tj. organizacije za političku borbu radničke klase. Organizacijski pokret ima i druge komponente — sindikalnu, zadružnu, kulturnu, omladinsku, žensku, sportsku. U tome ima prilično *specifičnosti*, ovisno o razvijenosti pokreta, okolnostima u kojima djeluje, idejama o odnosu pojedinih komponenata u pokretu.

2.2. *Klasna i politička borba, parlamentarizam* naznaka je koja obuhvaća osnovne oblike ekonomske i političke borbe radničke klase. Organiziranje radničke klase za ekonomsku i političku borbu, vođenje takvih borbi, postizanje određenih rezultata i stjecanje iskustava *opće* su tekovine radničkog pokreta na tim bitnim područjima.

2.2.1. *Razvitak sindikalnog, tarifnog i štrajkaškog pokreta* pokazuje značajne sličnosti s razvitkom socijaldemokratskog političkog organiziranja, uz neke posebnosti.

Osnovne skupine:

a) samostalni sistemi sindikalnih organizacija (u Hrvatskoj i Slavoniji, Bosni i Hercegovini, Srbiji),

b) austrijski i ugarski sindikati djeluju u granicama austrijskog dijela Monarhije, odnosno Ugarske, pa obuhvaćaju Sloveniju, s Trstom i Goricom, Istru, Dalmaciju, odnosno južne ugarske županije, a neki i Hrvatsku i Slavoniju; sindikalni se pokret nije dijelio prema nacionalnoj pripadnosti, ali se lokalne i regionalne organizacije razlikuju po nacionalnom sastavu; sindikati na Rijeci povezuju se sa sindikatima u Ugarskoj i u Hrvatskoj i Slavoniji, no u osnovi djeluju samostalno,

c) pojedine sindikalne organizacije u nekim našim zemljama (Makedonija, Kosovo, Crna Gora). U Makedoniji do balkanskih ratova sistem je sindikalnih organizacija u nastajanju.

Prevladavaju sindikati koji su sastavni dio socijalističkog radničkog pokreta. Ima specifičnih slučajeva neutralnih sindikata (npr. Hrvatsko tipografsko društvo u kojemu se socijalisti i njihovi protivnici neutraliziraju u zajedničkoj organizaciji). Protosocijalističke struje u radničkom pokretu također osnivaju organizacije različitog tipa, među njima i sindikalne (slovenski, talijanski i hrvatski kršćanski socijali, hrvatski pravaški radnici, slovenski i talijanski »narodni radnici«).

Općenito — socijalistički sindikati su dovoljno povezani sa socijalističkim strankama. Unutar toga ima različitih specifičnosti. U banskoj Hrvatskoj sindikati su nelegalni sve do 1907. godine, pa to utječe i na odnose sa socijaldemokratskom strankom. U Sloveniji i Istri političke su organizacije (a također i političko-kulturne i omladinske) podijeljene po nacionalnoj pripadnosti, a sindikalne i zadružne nisu. U Rijeci i Dalmaciji i političke i sindikalne organizacije održavaju vanjske veze na više strana, ali su uistinu samostalne, pa tako i međusobno povezane. U banskoj Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji oba su organizacijska sistema — politički i sindikalni — i formalno i stvarno samostalni, pa su na osnovi toga i međusobno povezani. Najtješnja je veza obaju sistema u banskoj Hrvatskoj (uz spomenutu nelegalnost sindikata do 1907. utjecali su i izvanredni režimi u predratnom razdoblju, kao što je Cuvajev komesarijat 1912—13).

Kad razmotrimo tipove sindikalnih organizacija, može se prosuditi da prevladavaju *strukovni sindikati*. To su, ujedno i pretežno, sindikati kvalificiranih radnika. *Sindikati industrijskog tipa* imaju u našim zemljama veće značenje u rudarstvu i modernim granama saobraćaja — u željezničkim sistemima i u parobrodarskim poduzećima. Značajni su posebni primjeri udio jugoslavenskih rudara u rudarskim sindikatima Austrije (rudnici u Sloveniji, Istri, Dalmaciji), jaki željezničarski sindikati Mađarskih državnih željeznica (djeluju i u banskoj Hrvatskoj i na Rijeci), Južnih željeznica (mreža koja se proteže iz Austrije u Ugarsku i u bansku Hrvatsku), sindikati pomoraca (najborbeniji su ložači) čija su glavna središta Trst i Rijeka. Daljnje primjere (rudari, željezničari) nalazimo u Bosni i Hercegovini i u Srbiji. *Opći sindikati* dobivaju na značenju uoči rata, kao organizacijsko rješenje za nekvalificirane radnike u industriji i ostalim

privrednim područjima (primjer je Opći radnički savez u Hrvatskoj i Slavoniji). Više su specifičnost nego opća pojava. *Sindikati poljoprivrednih radnika* specifična su pojava (banska Hrvatska — Srijem, Ugarska). *Profesionalni sindikati* u prvom su redu organizacije činovnika (dnevničara, bankovnih i ostalih činovnika) i imaju određeno značenje u našim zemljama u sklopu Austro-Ugarske. Kao pojedinačni primjeri javljaju se i još neki profesionalni sindikati (npr. u pomorstvu, grafičkoj industriji).

Od historijski nastalih *funkcija sindikata* neke su općenito rasprostranjene. *Zaštita i unapređivanje ekonomskih interesa članova* općenito su rasprostranjeni i najvažniji. Većina su sindikata i *političke organizacije* na dva osnovna načina: kao komponenta širega društveno-političkog pokreta radničke klase, tj. u tome razdoblju socijalističkog pokreta ili u sastavu pokreta koji obuhvaćaju — pod vodstvom Katoličke crkve i nekih građanskih stranaka — dijelove radništva. Manje ima slučajeva zaista neutralnih sindikata. Sindikati su općenito i *socijalne organizacije*. U tom je sklopu praktično na prvom mjestu potporna funkcija. Neki su se sindikati — što je specifično — i razvili iz potpornih društava (npr. Hrvatsko tipografsko društvo). Mnogi su sindikati — uz svoje osnovne funkcije — i potporne organizacije. Za mnoge je sindikate karakteristična i *kulturna funkcija*, na dva osnovna načina: kulturna djelatnost u samom sindikatu ili povezanost sindikata s radničkim kulturnim društvima.

Opći je problem sindikalnog pokreta okupljanje što većeg dijela radništva i održavanje organiziranosti. U vezi je s tim opća pojava da su sindikati u odnosu na ukupno radništvo manjinske organizacije (ili obratno — većina je radništva izvan sindikata).

2.2.1.1. Tarifni i štrajkaški pokret pokazuje značajna opća obilježja. U prvom redu sličnost osnovnih ciljeva: skraćivanje radnog dana, pri čemu je 8-satni rad konačni ali ponajčešće ne i neposredni cilj (u ovom je razdoblju 8-satni rad rijetkost) i ograničavanje ili eliminiranje noćnog i nedjeljnog rada; povećavanje nadnica (uz eliminiranje za radnike nepovoljnih načina obračuna i isplate). Uz te, najčešće ciljeve treba navesti još neke: priznavanje sindikalne organizacije i kolektivnog ugovaranja kao javnopravnog čina. Slijede zahtjevi iz sfere radnih odnosa (npr. rad žena, djece, naučnika, radnika bez kvalifikacije; zapošljavanje i otkazivanje posla i dr.), higijensko-tehničke zaštite i dr.

Dakako, riječ je o ekonomskim štrajkovima koji su kudikamo najčešći. Politički štrajkovi specifičnija su pojava. Obično imaju oblik kraćih obustava rada radi okupljanja na političke demonstracije. Generalni štrajkovi također su specifičnije pojave, neki su od njih karakteristični i značajni (jedan primjer: na Rijeci je u bitnom razdoblju od 1902. do 1914. bilo šest generalnih štrajkova, s različitim opsegom i uspjehom).

Jedna je od zajedničkih pojava znatan udio štrajkova solidarnosti. Znatan dio široko rasprostranjenih štrajkova nastaje tako.

U ovom je sklopu još jedna opća pojava: znatan udio štrajkova koji su spontani ili s provizornom organizacijom. Takvi su štrajkovi najprije početna, a zatim popratna pojava, tj. javljaju se i dalje uz organizirane štrajkove. Često nastaju prilično osjetljivi odnosi između organiziranih

i neorganiziranih radnika, radničkih skupina i vodstava njihovih organizacija.

2.2.2.2. *Odnosi sindikalnih pokreta i socijaldemokratskih stranaka* već su razmotreni u prethodnoj točki, jer su sastavni dio razvitka sindikalnog pokreta. Dodajmo još ponešto. Ti odnosi proizlaze iz osnovne »podjele rada« u klasnoj borbi, tj. iz potrebe organiziranja za političku i za ekonomsku borbu. No jedne i druge organizacije povezuje ideološka borba, kao jedan od bitnih oblika klasne borbe, s njenim oblicima socijalističkoga idejnog obrazovanja i odgoja, socijalističke društvene kritike i neposredne ideološke konfrontacije. U svemu tome nalazimo opću osnovicu odnosa između sindikalne i stranačke komponente socijalističkoga radničkog pokreta. Brojne posebnosti proizlaze pretežno iz prakse pokreta, tj. iz stvarnih okolnosti postojanja i djelovanja pokreta u cjelini i njegovih komponenti.

2.2.3. *Političke borbe socijaldemokratskog pokreta protiv buržoazije, režima i militarizma* sadrže nesumnjivo niz elemenata *općeg*. Nijedan od tih pokreta nije u tom razdoblju bio »na vlasti«, a niti »pri vlasti«. Svi su ti pokreti trajno u političkoj oporbi. Povrh toga, oni i ne vode političke borbe, koje ih mogu dovesti »na vlast« u nekoj od aktualnih političkih situacija toga razdoblja.

Ako sada razdvojimo osnovne pojmove koji su ovdje navedeni, treba utvrditi da socijalistički radnički pokreti ne podržavaju nijedan od režima na našem prostoru u tome razdoblju. Značajan je izuzetak mladoturski režim, u njegovoj prvoj fazi. Važno je istaći da je mladoturska revolucija jedina *politička revolucija* na našem prostoru i u tome razdoblju.

Više se specifičnosti javlja u odnosu prema »buržoaziji«, no taj pojam treba raščlaniti. Prema buržoaziji na vlasti, »režimskoj«, socijalisti su u opoziciji, no prema buržoaziji u oporbi njihov je odnos diferenciraniji, pa iz toga proizlaze neke specifičnosti. U pravilu socijalisti su protivnici i opozicionoj buržoaziji, ali u nekim slučajevima podržavaju političke grupe koje iznose nove, naprednije ideje ili otvaraju nove mogućnosti političke borbe protiv posebno reakcionarnih režima. U Hrvatskoj nalazimo neke specifične primjere u odnosu između socijalista i Napredne omladine potkraj 90-ih godina, u povremenoj taktičkoj suradnji s građanskom opozicijom u posljednjim godinama Kluenova režima, u narodnom pokretu protiv mađarske hegemonije 1903, u početnoj podršci socijalista Hrvatsko-srpskoj koaliciji (izuzetan slučaj udruživanja socijaldemokratske i nekih građanskih stranaka u koaliciju) radi novih mogućnosti borbe protiv postkluenovskoga političkog stanja. Elementa idejno-političkog približavanja, bar povremenog i djelomičnog, ima u odnosima s progresivnijim političarima kao što su Frano Supilo i Josip Smolaka i s jugoslavenskom nacionalnorevolucionarnom omladinom.

Ima i drugih primjera, u više naših zemalja. Socijalisti podržavaju neke reforme koje su bliske njihovom minimalnom programu, kao što su opće pravo glasa u nekim dijelovima izbornog sustava u austrijskom dijelu Monarhije ili neke tekovine socijalnog i radnog zakonodavstva u zem-

ljama Austro-Ugarske i u Srbiji, iako i te reforme buržoaskih vlada podvrgavaju društveno-političkoj kritici.

Stav prema militarizmu kao društveno-političkom faktoru nesumnjivo je svuda negativan, a socijalisti ga izražavaju prema povodima što ih za to imaju i mogućnostima svoga političkog djelovanja, slijedeći u tome gledišta međunarodnoga socijalističkog pokreta.

2.2.3.1. U tezama nije posebno spomenuto, ali se ovdje može dodati da socijalisti imaju potpuno i oštro negativan stav prema političkoj djelatnosti crkava, osobito Katoličke, što uostalom potpuno odgovara stavu Crkve prema socijalistima. To osobito dolazi do izražaja u suprotstavljanju protusocijalističkom djelovanju Crkve među radništvom. Ocjenjujući svako političko djelovanje svećenika kao klerikalizam, socijalisti čine i političke greške (karakterističan primjer nalazimo u Istri 1907. godine).

2.2.3.2. *Borba za građanske slobode i radničko zakonodavstvo* također ima opće značenje. Uz bitne borbe »protiv«, o kojima smo upravo govorili, glavne su borbe »za«. Proizlaze iz »minimalnih« ili »taktičkih« zahtjeva u socijalističkim programima. Sadržajno su ti zahtjevi vrlo slični. Slični su i ciljevi što ih socijalisti žele postići. Borba za građanske slobode pretpostavka je za demokratizaciju političkih odnosa koja bi socijalistima olakšala političko djelovanje, a u toj borbi socijalisti lakše postaju društveno-politički faktor. Radničko zakonodavstvo jedna je od dviju komponenata poboljšanja društveno-ekonomskog položaja radništva. Prvu čini borba za organizirani odnos radništva prema poslodavcima i za kolektivno ugovaranje tarifnih i radnih odnosa. Drugu čini zakonodavna intervencija države u radnim i socijalnim odnosima u sklopu uspostavljanja organiziranog odnosa između radništva, poslodavaca i države.

Različite posebnosti na tom području proizlaze iz posebnosti političkih odnosa. Unutar Austro-Ugarske banska Hrvatska ima reakcionarnije odnose od Ugarske (posebno za Khuenova banovanja, a i kasnije), a Ugarska je reakcionarnija od Austrije. Veoma reakcionarne odnose ima Bosna i Hercegovina. U Srbiji se razlikuju politički odnosi do 1903. i od 1903. godine, u Turskoj do mladoturske revolucije i poslije nje. I Crna Gora ima ozbiljne političke krize. Karakteristični su istodobni reakcionarni režimi na širim susjednim područjima — Kállájev (Bosna i Hercegovina), Bánffyjev (Ugarska, s Rijekom), Khuenov (banska Hrvatska) i Vladana Đorđevića (u Srbiji). U razdoblju uoči svjetskog rata ima proturječnih pojava u političkim odnosima. U Austriji (1907), banskoj Hrvatskoj (1906. i d., 1910), Bosni i Hercegovini (1910) uvedene su i neke reforme, značajne za političke odnose, a istodobno i izvanredna neustavna stanja zbog unutarnjih i vanjskih kriza (Ugarska, banska Hrvatska, Bosna i Hercegovina). Krize u Turskoj 1908—1912. bile su negativna opterećenja političkih odnosa, a ratna naprezanja 1912—13, osvajanje dijelova albanskog i makedonskog narodnog područja, nastojanje da se te tekovine održe i krize odnosa s Austro-Ugarskom bili su takvo opterećenje za Srbiju. Slično je i s Crnom Gorom, s tim, dakako, da se faktori osvajanja odnose samo na albanski narodni prostor.

Unatoč nizu specifičnosti moglo bi se uopćeno reći da na prostoru naših naroda u tome razdoblju ne nalazimo razvijene i stabilne političke sisteme građanske demokracije, pa u tom svjetlu treba ocjenjivati i socijalističku borbu za građanske slobode.

U sferi radničkog zakonodavstva postignuti su određeni rezultati i u Austro-Ugarskoj i u Srbiji, iako s ograničenjima i slabostima što i dalje izaziva socijalističku kritiku. Socijalisti se angažiraju u organizacijama koje na osnovi toga nastaju, naročito u izbornim tijelima (ta vrsta izbora dobiva time i političko značenje).

2.2.4. *Borba za opće pravo glasa, sudjelovanje na izborima i borba u parlamentu za ostvarenje interesa radničke klase* imaju opće značenje, ali se pokazuju značajne specifičnosti kad analiziramo dijelove te grupe.

2.2.4.1. Opće pravo glasa sastavni je dio socijalističke borbe za političke slobode i dolazi u tome na prvo mjesto, tj. demokratizacija izbornog sistema bitan je dio demokratizacije političkog sistema. No izborni se sistemi mnogo razlikuju. U Austro-Ugarskoj su prilično složeni, sadrže brojna ograničenja i početna je situacija takva da je radništvo isključeno iz biračkog tijela. No i u tome ima razlika. Banska Hrvatska ima najreakcionarniji sistem (do 1910. 2% birača, a 1910. 7,4%, malo više nego u Ugarskoj), slijedi Ugarska sa 6—7% birača, dok Austrija i Srbija imaju oko 20 do 22% birača. Opće pravo glasa javlja se kao jedan od elemenata izbornog sistema, za Carevinsko vijeće u Austriji (od 1907, ali i dalje unutar kurijalnog sustava), za Sabor u Bosni i Hercegovini i za Narodnu skupštinu u Srbiji. Izborni sistem za pokrajinske izbore u Austriji (dakle i za pokrajine Slovenije i Hrvatske) ostaje reakcionaran, a to vrijedi i za županijske izbore (Ugarska i banska Hrvatska), te za gradske i općinske izbore. Demokratskiji su izborni sistemi u Srbiji i Crnoj Gori, a u Turskoj izbori dolaze u obzir nakon mladoturske revolucije.

Socijalisti se bore za uvođenje općeg prava glasa tamo gdje ga uopće nema, a isto tako i za njegovo proširivanje, odnosno za smanjivanje i ukidanje ograničenja koja, unatoč pojavi općeg prava glasa u nekim izbornim sistemima, svuda postoje.

2.2.4.2. Sudjelovanje socijalista na izborima više je specifičnost nego opća pojava. To ne znači da socijalisti izbjegavaju izbore, nego da veliki dijelovi pripadnika društvene osnovice radničkog pokreta nemaju izbornu pravu. Zato ima izbora na kojima socijalisti ne mogu ni sudjelovati. Na mnogim izborima socijalisti se pojavljuju zato da iskoriste i tu mogućnost istupanja u javnosti i da prebroje svoje pristaeše, ali ne računaju na izborni uspjeh i tek na nekim izborima mogu računati na rezultate u biranju. Politički su važniji za socijaliste u našim zemljama bili izbori za Narodnu skupštinu u Srbiji (gdje nalazimo i u razdoblju koje ide u prvu glavu — ad 1. — jednu specifičnost — izborne rezultate pristalica Svetozara Markovića) i za Carevinsko vijeće u Austriji, posebno otkad je, 1907, uvedeno i opće pravo glasa (u V kuriji). U banskoj Hrvatskoj, na primjer, socijalisti izlaze na izbore samo radi toga da i tako javno istupe (čak im je i to oštro onemogućavano, u

prvom redu 1897) i tek su jednom postigli izbornu pobjedu, u Srijemu, tj. u kraju gdje imaju više pristaša među biračima (srednje seljaštvo i dio građanstva u Šidu).

Treba spomenuti jednu *opću pojavu* i neke posebnosti povezane s njom: nigdje u našim zemljama socijalisti se ne mogu boriti za velik izborni uspjeh u razmjerima čitave zemlje ili pokrajine; samo u nekim zemljama mogu se boriti za uspjeh u pojedinim izbornim jedinicama; nigdje se ne mogu boriti za ulazak jake grupe zastupnika u parlamente (osim što u Sloveniji i Istri mogu nastojati da se socijalistička grupa u Carevinskom vijeću proširi bar nekim zastupnicima iz tih pokrajina), nego samo za socijalističku prisutnost u parlamentima kao javnim političkim tribinama.

Tamo gdje socijalisti uopće ne mogu parlamentarno djelovati za njih se pojavljuje i problem kontakata s ponekom građanskom oporbenom političkom grupom ili, lakše, s pojedinim oporbnim političarima i suradnje s onima od njih koji su voljni da socijaliste zastupaju i brane u nekim slučajevima (policijski i sudski progoni, neprimjenjivanje ili kršenje ionako ograničenih građanskih sloboda) interpelacijama i debatama. Primjera takvih veza ima u banskoj Hrvatskoj, za Khuenova režima i kasnije.

U vezi je s ograničenim izbornim mogućnostima socijalista i dilema da podrže neku građansku stranku u pojedinim slučajevima, npr. prilikom užih izbora. U većini slučajeva socijalisti upućuju svoje pristaše da glasaju za one kandidate koji su bar po nekim idejnim i političkim obilježjima bliži socijalistima. Pojedinačni je, ali zbog posljedica značajan slučaj — na užim izborima u puljskom izbornom okrugu, za Carevinsko vijeće 1907 — uputa socijalističkog vodstva (riječ je o Talijanskoj jadranskoj sekciji) da se glasa protiv tobože klerikalne (prisutnost svećenika!) Slovensko-hrvatske narodne stranke, a za Talijansku liberalnu stranku (uistinu veoma konzervativnu) koja je imala višestruko nepovoljne posljedice za socijaliste u Istri.

2.2.4.3. Borba u parlamentu također je specifična pojava kao što su i uspjesi na izborima. Unutar toga treba razlikovati neke uže posebnosti. U Srbiji su socijalistički poslanici malen, ali samostalan društveno-politički faktor. U Austriji, poslanici iz naših područja iz raznih su nacionalnih sekcija (Austrijski Nijemci, Slovenci, Talijani) i samo su mali dio socijalističke parlamentarne frakcije, tako da ne istupaju kao posebna grupa. U banskoj Hrvatskoj socijalistički je poslanik samo epizodni slučaj u kratkotrajnom saborskom sazivu.

Socijalistički su poslanici u pravilu angažirani članovi parlamenta i svojih pokreta. Parlamenti su za njih u prvom redu tribine za društveno-političku kritiku na osnovi socijalističkih ideja, ali donekle i političke suradnje u aktualnim političkim pitanjima (osobito onima lokalnog i regionalnog značenja) u kojima i socijalistički pristaše imaju svojih interesa.

2.3. *Odnos prema seljaštvu i agrarnom pitanju* općenito je važan za socijaliste u svim našim zemljama, već zbog seljačke većine stanovništva i udjela seljaštva u nastanku i širenju radništva. U tom odnosu općenito postoje doktrinarna i programska ograničenja, ali u cjelini

socijalističke prakse ta se ograničenja nadilaze širim istinskim interesom za seljaštvo, posebno u sferi socijalističke društveno-političke kritike koja obuhvaća mnoge motive iz života seljaštva. Ipak, socijalisti općenito tek u manjem stupnju organiziraju seljaštvo i ostvaruju unutar seljaštva svoj utjecaj.

Važne posebnosti nalazimo u Hrvatskoj i Slavoniji, sa Srijemom i u Ugarskoj, s Bačkom i Banatom, gdje se društvena podloga socijalističkog pokreta, njegove organizacije i polja utjecaja protežu i na sela, na poljoprivredne radnike (sindikarno-političko organiziranje), na sitne, a gdje gdje (Srijem) i na srednje posjednike (zadružno-političko-organiziranje), zbog čega je Šid jedan od regionalnih centara socijalističkog pokreta. Uz Srijem treba spomenuti i Hrvatsko zagorje.

Manje socijalističke jezgre postoje i drugdje, posebno, npr. u Srbiji. Nešto je rasprostranjenija, ali često i teže uočljiva posebnost socijalistički utjecaj na radnike-seljake oko gradova, zaposlene u poduzećima u okolici većih gradova ili na seoskim područjima, a također i na one seljake koji dolaze kao nadničari u gradove, na zemljane i druge radove. Te grupe pružaju (npr. u banskoj Hrvatskoj) niz primjera bunta, spontanih štrajkova, ali i primjera, makar i privremenoga, sindikalnog organiziranja i sudjelovanja u socijalističkim masovnim akcijama.

Ipak, iako seljaštvo sudjeluje u nekim područjima u društvenoj podlozi radničkog pokreta, u našim zemljama nećemo naći socijalističke radničke pokrete sa seljačkom većinom pristaša.

2.4. *Stavovi prema nacionalnom pitanju, jugoslavenstvu i federaciji*, dakako, imaju veliku opću važnost. U toj formulaciji obuhvaćaju slijedeće osnovne grupe: nacionalna pitanja pojedinih naroda (vlastitog ali i ostalih naroda, osobito ako su u nekim važnijim relacijama sa svojim narodom); jugoslavenstvo, s dva osnovna gledišta (tu već ima značajnih specifičnosti) — kao pitanje zajedništva jugoslavenskih naroda i kao pitanje jugoslavenskog naroda koji već postoji ili nastaje (postaje nacijom); problem strukture i uređenja složenih zajednica važnih za Jugoslavene, koje već postoje (Austro-Ugarska) ili bi mogle (imale) nastati (jugoslavenska zajednica; balkanska zajednica).

2.4.1. *Stavovi prema nacionalnom pitanju — odnos klasnog i nacionalnog* pokazuju prilično općih obilježja, posebno s klasnog gledišta na nacionalno.

Nacionalna pitanja posvuda postoje, na cjelokupnom prostoru naših zemalja i socijalisti se svuda s njima susreću, počevši s osnovnim praktičnim problemom raznovrsnoga nacionalno-jezičnog sastava pristaša i većeg dijela važnijih radničkih skupina i potrebe da se agitacija tome prilagodi (npr. da se u višenacionalnim sredinama provodi na više jezika).

Osnovni je odgovor na taj problem propagiranje radničke solidarnosti — uključujući i međunacionalnu solidarnost — i internacionalizma, na klasnoj i socijalističkoj osnovici, u lokalnim, zemaljskim i međunarodnim razmjerima. Kao ponegdje rasprostranjena ali prolazna posebnost javlja se i zastranjivanje do anacionalnog pristupa (naše zemlje u Austro-

-Ugarskoj, Srbija). No socijalisti u pravilu prihvaćaju nacionalno opredjeljivanje kao normalno i nužno i za radnike, ali smatraju da je za radnike klasna pripadnost i idejno — socijalističko — opredjeljenje važnije od nacionalnog. Klasa i pokret povezuju ih s radnicima ostalih narodnosti, ali vlastita narodnost ih ne veže i ne smije vezati s buržoazijom svoje narodnosti.

U pristupu nacionalnim pitanjima u društvenim zajednicama naroda, zemalja i širih područja (austro-ugarskog, južnoslavenskog, balkanskog) od općenitijeg je značenja shvaćanje da su nacionalna pitanja oblici društvenih pitanja, da su im uzroci u društvenom stanju, u klasnim odnosima, da su nacionalna neravnopravnost i ugnjetavanje oblici klasne neravnopravnosti i ugnjetavanja, a nacionalni sukobi oblici borbi građanskih grupa za društvenu, klasnu prevlast.

Raširena je zajednička crta socijalističkih shvaćanja odbacivanje nacionalnih programa zasnovanih na državopravnim i velikodržavnim historijskim argumentima iz razdoblja feudalizma, jer i u toj argumentaciji socijalisti vide klasni interes buržoazije. Slična je zajednička crta odbacivanje nacionalizma i šovinizma, a posebno uvlačenje radnika u takve međunacionalne sukobe. Socijalisti odbacuju — načelno i u vlastitoj praksi — i denacionalizacijske, asimilacijske procese, ali nisu svi u tome uvijek dosljedni. Socijalisti, koji su i sami zahvaćeni takvim procesima (npr. talijanaštvom u jadranskom pojasu — Gorica, Trst, Istra, Rijeka, Zadar, germanizacijom na sjeveru Slovenije — Koruška, Štajerska i nacionalnom propagandom susjednih zemalja u Makedoniji) ili su pripadnici socijalno nadmoćnih nacija (njemačkoaustrijske, talijanske, mađarske na jugoslavenskom prostoru u Austro-Ugarskoj, npr. na radnim mjestima koja su u funkciji denacionalizacionih namjera — primjer zajedničkih službi u banskoj Hrvatskoj), često ne vide, ne osjećaju tu vrstu problema i takve situacije prihvaćaju kao razumljive. Nasuprot tome, socijalistička djelatnost na društveno potčinjenim jezicima u takvim sredinama praktično pridonosi ograničavanju i suzbijanju takvih procesa u radničkim sredinama, uz istodobno odvratanje od nacionalizma.

Nacionalne programe i njihove ciljeve, zasnovane na narodnom pravu, socijalisti općenito povezuju s pitanjem društvenog preobražaja, pa ih ne prihvaćaju, ako njihovo ostvarenje ne bi promijenilo društvene odnose. Npr. socijalisti u banskoj Hrvatskoj nisu načelno protivni ujedinjenju i osamostaljenju Hrvatske, ali smatraju da narod neće ništa imati od ujedinjenja i slobode koje će samo ojačati hrvatsko građanstvo u neizmijenjenim društvenim odnosima. Nekako je sličan odnos prema ujedinjenju i slobodnom nacionalnom životu Slovenaca, prema oslobođenju i sjedinjenju srpskog naroda. Makedonski su socijalisti za nacionalno oslobođenje koje će biti i društveno oslobođenje.

Zbog toga socijalisti shvaćaju nacionalna pitanja kao oblike i izraze društvenih problema, uočavaju široku društvenu važnost tih pitanja, ali i uže klasne interese s kojima su i ta pitanja povezana. Međutim, oni ne prihvaćaju nacionalne pokrete pod vodstvom građanstva, tj. sami se ne žele svrstati pod takvo vodstvo (to je u skladu i s ostalim njihovim opredjeljenjima — socijalisti načelno ne prihvaćaju savezništva

s građanskim političkim strankama, a ni s drugim društvenim organizacijama, čija je tendencija očuvanje tadašnjih društvenih odnosa).

U tome razdoblju opće okolnosti i odnos snaga nisu takvi da bi socijalisti mogli postati vodeća nacionalna snaga u bilo kojoj našoj zemlji. Socijalisti, međutim, u skladu sa svojim shvaćanjima i mogućnostima, nastoje utjecati u sredinama koje čine njihovu društvenu osnovicu, na oblikovanje takve nacionalne svijesti kakvu treba da ima klasno svjestan i socijalistički obrazovan radnik, tj. s premisama takve svijesti, koje su prethodno izložene. U odnosu prema nacionalnim pitanjima zalažu se za rješenja koja neće ometati klasnu borbu radništva (tj. olakšavati i poticati građanskonacionalističke utjecaje na radništvo) nego će pridonositi demokratiziranju političkih i ostalih društvenih odnosa (npr. u školstvu i kulturi, u javnoj upotrebi jezika, što je važan problem u Austro-Ugarskoj). Pri tome nalaze ponegdje i dodirne točke s opozicionim građanstvom (npr. u rušenju Khuenova režima u Hrvatskoj, jer Khuenov pad može ublažiti neka hrvatska i hrvatsko-srpska pitanja u tom dijelu Hrvatske i olakšati demokratiziranje bar nekih društvenih odnosa).

2.4.1.1. Stavovi prema nacionalnooslobodilačkim pokretima tema su posebnog odjeljka, jer se prema nacionalnom pitanju i nacionalnim pokretima odnose kao posebno prema općem.

Na prostoru naših zemalja nalazimo dva nacionalnooslobodilačka pokreta — makedonski i albanski. Makedonski se pokret ovdje javlja s dva aspekta: zbog svojih demokratskih obilježja, revolucionarnih tendencija i nekih drugih okolnosti, taj pokret nije obuhvaćen socijalističkim negativnim stavom prema nacionalnim pokretima pod građanskim vodstvom. Makedonski socijalisti imaju prema tom pokretu pozitivan stav i surađuju u njemu. Izražavaju mu podršku i ostali naši socijalisti, posebno u doba Ilindenskog ustanka, a i u još nekim povodima prije i poslije Ilindena. Albanski pokret nije toliko proučen (koliko mi je poznato), no može se prosuditi da naši socijalisti imaju i prema njemu pozitivan stav. Dakako, posebno je značajan reprezentativni primjer gledišta Dimitrija Tucovića.

2.4.2. *Stavovi prema jugoslavenskom pitanju* nisu vezani samo za Ljubljansku konferenciju. U slovenskih i hrvatskih socijalista nalazimo tu orijentaciju od početka toga razdoblja i u djelatnosti i u širim shvaćanjima. U ostalih naših socijalista jugoslavenstvo kasnije dobiva na značenju. Socijaliste u Srbiji (u kojoj se ne susreću s međunacionalnim problemima što nastaju u nacionalno mješovitim zemljama) više privlači problem razjedinjenosti srpskog naroda i balkanski problem, a socijaliste u Makedoniji makedonsko pitanje, problem preobražaja Evropske Turske i balkanski problem.

Jugoslavenstvo naših socijalista u Austro-Ugarskoj jedno je od sredstava za prevladavanje međunacionalnih sporova u pojedinim zemljama (osobito srpsko-hrvatskih) i za nadilaženje granica koje dijele jugoslavenski prostor — u prvom redu granica dualističkog sustava, kao i granica Austro-Ugarske Monarhije, a nije dodatak ili odjek građanskih državno-pravnih, nacionalnih i političkih ideja (tj. nema, npr., veze s trijalizmom

ili aneksijom istočnih jugoslavenskih zemalja Monarhiji, niti je puki odraz *građanskog* hrvatsko-srpskog ili jugoslavenskog unitarizma, iako mu nalikuje). Ono je u funkciji širenja socijalizma (socijalističke ideje, socijalističkog pokreta) i na jugoslavenski prostor, proizlazi iz socijalističke društveno-političke kritike nacionalno-socijalnih problema na jugoslavenskom prostoru, jedno je od sredstava za promicanje društvenog preobražaja i na širim područjima (podunavskom i balkanskom). Zbog toga jugoslavenstvo socijalista ima unitaristički oblik, uz neke važne posebnosti, u slovenskih socijalista kao što su I. Cankar, H. Tuma. Takvo se jugoslavenstvo ostvaruje na različitim razinama, s tim da jedna ne isključuje drugu. Trajna je razina jugoslavenske socijalističke suradnje u različitoj praktičnoj djelatnosti, prema mogućnostima i potrebama u pojedinim zemljama. Na tu praksu i dugoročne, strateške potrebe socijalističkih pokreta nastoji se postupno, prema mogućnostima prvaka pokreta da istražuju te probleme, nadograditi zajednička, perspektivna i teorijski zasnovana orijentacija. Pri tome su posebno važni neki širi problemi: jugoslavenska socijalistička suradnja unutar Austro-Ugarske, radi ojačanja jugoslavenske komponente socijalističkog pokreta u Monarhiji; odnos jugoslavenskog i austro-ugarskog problema; jugoslavenska socijalistička orijentacija i suradnja preko granica Monarhije — prvo dok Monarhija postoji, a zatim ako se otvore neke druge mogućnosti; odnos jugoslavenskog i balkanskog problema.

Tom su raspravljanju posvećene socijalističke konferencije u Ljubljani i Beogradu 1909. i 1910, no treba istaći da te konferencije nisu izolirana pojava nego dio šire razmjene misli koja čini njihov kontekst, a odvija se od uzajamnih izjava i diskusija na sredini 90-ih godina do godine 1914 (Tucovićeva predavanja u Zagrebu 1914, suprotstavljanje hrvatskih socijalista protusrpskoj i protusrbijanskoj harangi nakon sarajevskog atentata).

U tome svjetlu razlike u mišljenjima izražene na tim konferencijama ili u vezi s njima gube na značenju u usporedbi s podudarnostima gledišta i izrazima suglasnosti i uzajamne podrške.

Za bolje razumijevanje tih pitanja treba razmotriti nije li *ključni problem općeg značenja* u ovom. Za jugoslavenske socijaliste jugoslavensko pitanje još nije pitanje socijalne revolucije, tj. budućega socijalističkog društvenog preobražaja. Pitanje revolucije postavlja se, prema njihovim spoznajama, na širim prostorima, s pogodnijim društvenim pretpostavkama (brži industrijski i ostali privredni razvitak na prostranom, povezanom i zaokruženom prostoru — složenija društvena struktura, s razvijenijom klasnom diferencijacijom, brojna radnička klasa sa širokom rasprostranjenošću i koncentracijom u zgusnutijem rasporedu većih grupacija, socijalistički radnički pokret dovoljno jak da se nametne kao sve važniji društveni faktor). To je, prvo, podunavski (ili alpsko-sudetsko-karpatško-jadranski) prostor gdje je na široj prirodno-društvenoj osnovici povijesno nastala ljudska zajednica — tada u državnompravnom obliku Austro-Ugarske Monarhije — sa spomenutim pogodnijim društvenim pretpostavkama koje se i dalje razvijaju. Drugi je prostor balkanski gdje je nastalo nekoliko društveno nerazvijenih državnica s proturječnim (izukrštanim) interesima i na tom prostoru bi trebalo da

nastane šira zajednica koja bi omogućila razvitak navedenih pretpostavki socijalne revolucije.

U raspravama koje su vođene postignuto je znatno uzajamno razumijevanje za takvu širu orijentaciju. Jugoslavensko pitanje postavljalo se kao dio te šire koncepcije. U prvom planu nije bilo ni uklapanje cjelokupnoga jugoslavenskog problema u podunavsko ili balkansko pitanje, ni njegovo izdvajanje kao trećeg, odvojenog pitanja, nego promicanje jugoslavenstva u onim oblicima i na onoj razini koja se tada činila mogućom.

2.4.2.1. *Stavovi prema Balkanskoj federaciji* smješteni su u prethodnoj točki u svoj širi kontekst (problem socijalne revolucije na podunavsko-jugoslavensko-balkanskom prostoru), unutar kojega imaju opće značenje. Posebno značenje imaju u djelatnosti pojedinih socijalističkih pokreta, u prvom redu u Srbiji. Oni su daljnji doprinos socijalista balkanskih zemalja socijalističkim idejama toga razdoblja. Prethodnu osnovicu imaju u pojavi i nekom stupnju razvitka socijalističkog i radničkog pokreta u balkanskim zemljama i u socijalističkoj kritici društvenih problema na tom prostoru.

Zanimljiva su specifičnost federalistička gledišta u Makedoniji i Evropskoj Turskoj do 1912. godine.

2.4.3. *Odnos prema austromarksističkom postavljanju nacionalnog i kolonijalnog pitanja* prilično je složen. U jugoslavenskih socijalista nalazimo prihvaćanje austromarksizma (pri tome je važan objektivni pristup austromarksizmu kao dijelu povijesti socijalizma), »probijanje« njegovih okvira vlastitim gledištima, doprinose austromarksizmu (npr. slovenskih socijalista) i kritiku austromarksizma. Sve su to elementi općeg u tome problemu, a njima se može izraziti posebno.

Niz razloga za prihvaćanje austromarksizma i doprinose austromarksizmu proizlazi iz prethodnih točaka (2.4.1., 2.4.2.). »Probijanje« austromarksizma u nekim oblicima nalazimo, npr., kod socijalista u Hrvatskoj koji shvaćaju nacionalno pitanje ne samo kao kulturno (školsko, jezično) nego i kao ekonomsko, političko i teritorijalno. Još veći »proboj« austromarksizma u vezi je sa spoznajama — na osnovi niza unutarnjih i međunarodnih kriza uoči svjetskog rata — da se Jugoslavenima otvara i mogućnost budućeg izlaska iz Austro-Ugarske i ujedinjenja i preko njenih jugoistočnih granica. No već je i zamisao o federalizaciji Monarhije, umjesto dualizma, značajan proboj.

Značajna kritika austromarksizma dolazi »izvana« od socijalista u Srbiji za koje su osobito zanimljiva austromarksistička shvaćanja balkanskih problema.

2.5. *Problemi rata i imperijalizma* dobivaju na važnosti umnožavanjem ograničenih ratova i međunarodnih kriza u razdoblju koje završava svjetskim ratom.

2.5.1. *Odnos prema ratu i ratnoj opasnosti* općenito je i načelno izražen prihvaćanjem i primjenom općih socijalističkih gledišta. Ta gledišta socijalisti primjenjuju i prema nekim konkretnim ratovima i zaostřavanjima koja prijete ratom, barem onima koji su bliži ili poznatiji,

kao što su grčko-turski rat, englesko-burski rat, krize oko Evropske Turske 1902—1904, rusko-japanski rat.

2.5.2. *Stavovi prema ratnim krizama uoči prvoga svjetskog rata* potječu, kao i prije, od općih socijalističkih proturatnih gledišta, ali uz više posebnosti, zbog toga što se znatan dio tih zbivanja odvija na jugoslavenskom prostoru ili je u vezi s njim.

U aneksionoju krizi socijalisti se suprotstavljaju ratnoj opasnosti, politici velikih sila, nacionalizmu i šovinizmu, posebno hrvatskom i srpskom. Na to suprotstavljanje, razumljivo, ne utječu različita shvaćanja o Bosni i Hercegovini. Za socijaliste u Srbiji BiH je dio srpskog problema i oni s toga gledišta kritiziraju srpski građanski nacionalizam i srpsku građansku politiku kao i politiku Austro-Ugarske; za jugoslavenske socijaliste u Austro-Ugarskoj BiH je dio jugoslavenskog problema i oni s toga gledišta kritiziraju austro-ugarsku politiku i daju podršku radničkom socijalističkom pokretu u Bosni i Hercegovini.

U balkanskim ratovima i krizama oko njih socijalisti su — pokušajmo uopćiti — protiv ratovanja i negativnih posljedica rata; suprotstavljaju se međunarodnom zaoštavanju odnosa oko Balkana, a posebno politici velikih sila koje su najbliže balkanskim zemljama, ali ne i oslobađanju balkanskih zemalja od osmanlijske vlasti, međutim oštrice njihove kritike okreću se nakon poraza Turske politici zemalja pobjednica na osvojenim područjima, uključujući međusobni obračun balkanskih zemalja u drugom balkanskom ratu, okupatorski i osvajački odnos prema albanskom narodu na njegovom narodnom prostoru (onom izvan Albanije i onom u Albaniji) i režimu u raskomadanoj Makedoniji. Usporedo s tim socijalisti imaju realističan odnos prema potrebi da se socijalistički radnički pokret oporavi od ratovanja te obnovi, reorganizira i poveže unutar novih granica.

2.5.3. *Politika velikih sila na balkanskom i jugoslavenskom području; odnos socijaldemokratskih partija prema politici Austro-Ugarske, carske Rusije i ratnoj politici vlastitih buržoazija* tema je tijesno povezana s prethodnima. Općenito, socijalisti kritiziraju sve velike sile koje su zainteresirane za balkansko i jugoslavensko područje. U jugoslavenskih socijalista u Austro-Ugarskoj nalazimo i neke *posebnosti*. Oni kritiziraju njenu politiku »iznutra«, kao opozicioni faktor u Austro-Ugarskoj; povezuju kritiku njene unutarnje i vanjske politike, posebno onih unutarnjopolitičkih zaoštavanja koja su u funkciji agresivnih vanjskopolitičkih konfrontacija; u vezi s tim suprotstavljaju se političkim skupinama koje podržavaju austro-ugarsku vanjsku politiku i pridonose unutarnjim zaoštavanjima koja su toj politici potrebna (npr. frankovcima); iskustva s unutarnjim i vanjskim krizama u Austro-Ugarskoj i na njenim balkanskim granicama navode jugoslavenske socijaliste (npr. one u banskoj Hrvatskoj), na shvaćanje da Austro-Ugarska postaje neodrživa tvorevina, da se umanjuju mogućnosti njenog preuređenja i da se Jugoslavenima otvara perspektiva da u budućnosti iz nje izidu. Druge se posebnosti odnose na Srbiju. Socijalisti u Srbiji suprotstavljaju se »vlastitoj« buržoaziji koja je na vlasti, u vlastitoj nacionalnoj državi i sudjeluje neposredno u međunarodnim odnosima. Austro-Ugarska je za njih, dakako,

vanjski faktor koji ugrožava nezavisnost Srbije, a u neposrednom su dodiru s problemima koje Srbija ima i na drugim stranama, to više što su neki od tih problema i unutarnji i vanjski (odnosi s Crnom Gorom, Albancima i Albanijom, u Makedoniji i oko Makedonije, s Bugarskom).

2.5.3.1. Treba barem najkraće spomenuti *odnos prema prvoj ruskoj revoluciji*, koju su jugoslavenski socijalisti oduševljeno pozdravili i toplo podržali. Zbog njene posebne reakcionarnosti, carsku Rusiju smatraju zemljom u kojoj se društveni preobražaj može i mora postići revolucijom.

2.6. *Uključivanje i djelovanje u međunarodnom radničkom pokretu* ima kao opću osnovicu interes naših socijalista za taj pokret i shvaćanje da su u svojim zemljama samo dio te cjeline (socijalisti u banskoj Hrvatskoj, npr., isprva nazivaju taj pokret »međunarodnom radničkom strankom«). No u skladu su s položajem u kojem se u pojedinim zemljama nalaze različite posebnosti.

Interes za Drugu internacionalu i veze s njom nalazimo i prije formalnog pristupanja (u Hrvatskoj od 1889).

Kasnije nalazimo ove tipove uključivanja: punopravno članstvo u Drugoj internacionali (*Srpska socijaldemokratska stranka*); neposredno članstvo sa specifičnim statusom (*Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije*); neposredne veze s Drugom internacionalom (*Federacija* u Solunu). Neki su kongresi imali veće značenje za socijaliste u našim zemljama (npr. Zürich i London — delegat iz Hrvatske; Kopenhagen — zapaženo sudjelovanje Srbije; Basel — političke ocjene i zadaće za partije na Balkanu). Tome treba dodati slično članstvo i suradnju u međunarodnim strukovnim savezima i Sindikalnoj internacionali, kao i u Tipografskoj internacionali. U njih su uključeni i socijalistički sindikati u Hrvatskoj i Slavoniji, odnosno Hrvatsko tipografsko društvo.

2.7. *Međusobne veze i utjecaji socijaldemokratskih organizacija i partija u jugoslavenskim i susjednim zemljama* veoma su važna i složena tema općeg značenja. Moglo bi ih se prikazati za svaku našu zemlju redom, tj. za svaku zemlju sve veze i utjecaje njenog pokreta, no time bi se izgubila preglednost. S gledišta općeg i posebnog pogodnije je razvrstavanje po tipovima i oblicima veza. Tako bismo mogli razlikovati ove grupe:

- veze unutar naših razjedinjenih zemalja, preko međa koje ih dijele na više dijelova (u Sloveniji — preko pokrajinskih međa na slovenskom narodnom području; u Hrvatskoj — banska Hrvatska i Rijeka, Dalmacija, Istra; Istra i Dalmacija; Istra i Rijeka),
- veze između susjednih, tijesno povezanih zemalja i pokrajina (Slovenija, Trst, Istra; banska Hrvatska i Srijem, Banat, Bačka; banska Hrvatska — Bosna i Hercegovina; Dalmacija — Bosna i Hercegovina),
- veze između Srbije i jugoslavenskih zemalja u Austro-Ugarskoj,
- veze između Srbije i ostalih balkanskih zemalja (uključujući i Evropsku Tursku do 1912),
- veze unutar Evropske Turske do 1912,
- Srbija i ostale balkanske zemlje 1912—1914.

Drugo važno područje veza i suradnje obuhvaća jugoslavenske socijaliste izvan naših zemalja, u zemljama međunarodnih i prekooceanskih migracija — u većim središtima Austro-Ugarske (Beč, Budimpešta i još neki gradovi), u nekoliko velikih gradova srednje i zapadne Evrope i u SAD — a riječ je o njihovim vezama sa socijalističkim pokretima u našim zemljama, s jedne, a s pokretima u zemljama gdje se nalaze, s druge strane.

Unutar tih odnosa nalaze se različite veze, utjecaji i suradnja.

Suradnja u organizacionoj izgradnji pokreta značajna je u odnosima između naših zemalja i pokrajina u Austro-Ugarskoj (za Bosnu i Hercegovinu i sa Srbijom), za radnički pokret u Makedoniji.

Suradnja se javlja između različitih komponenata pokreta: između političkih stranaka i organizacija; između sindikata; između kulturnih organizacija.

Posebno je područje suradnje, na kojem ona može naročito doći do izražaja, štampa i ostala izdavačka djelatnost (prvomajski almanasi, crveni kalendari, knjige i brošure).

2.8. *Društveno značenje i uloga socijaldemokratskih organizacija i stranaka* poglavlje je s dvostrukom funkcijom: u njemu bi trebalo dati ocjenu razvitka u razdoblju stvaranja socijalističkih radničkih pokreta i »bilancu« s kojom ti pokreti dočekuju prijelomnicu svjetskog rata.

2.8.1. *Historijsko značenje i ocjena socijaldemokratskih organizacija i stranaka.* Posebno treba istaći da su ti pokreti u većini naših zemalja postali priznati društveno-politički faktor (Slovenija, Hrvatska, Vojvodina, Bosna i Hercegovina, Srbija, a dijelom i Makedonija), iako se još nigdje nisu mogli približiti vodećem društvenom i nacionalnom položaju. Svojim postojanjem i tekovinama ti su pokreti bili osnovica za preobražaj radničkog pokreta u novim uvjetima svjetskog rata i poratnog doba. Pokrenuli su radništvo u znatnom dijelu, iako su organizaciono obuhvatili manji dio radništva, ponegdje dijelove seljaštva i skupine intelektualaca i tako postigli rezultate u problemu koji nije riješen ni u međuratnom razdoblju.

Razvili su se unutar nekih svjetskopovijesnih odrednica koje su utjecale i na njihove rezultate i na njihova ograničenja: opća, mada ne apsolutna stabilnost svjetskoga kapitalističkog sustava; snažan međunarodni socijalistički pokret Druge internacionale; velik dio jugoslavenskog prostora u sastavu je zemlje sa statusom velike sile (Austro-Ugarske); nezavisne jugoslavenske zemlje malene su, nerazvijene i u nestabilnom položaju; problem Evropske Turske riješen je u tome razdoblju, ali ne revolucijom nego ratom i komadanjem teritorija; jugoslavensko pitanje postaje sve značajnije, ali u tom razdoblju nema istinskih izgleda za njegovo rješenje; slično je s balkanskim pitanjem; sva ta pitanja još nisu pitanja socijalnih revolucija; do 1914. naše su zemlje uglavnom iscrpile mogućnosti razvoja unutar tih odrednica i sve su nove mogućnosti bile vezane za proboje tih okvira.

2.8.2. *Uloga u širenju marksizma* pitanje je općeg značenja koje ima tri osnovna oblika: a) popularizacija marksizma za potrebe osnovnoga socijalističkog obrazovanja (npr., s posebnom ulogom, među djelima Marxa i Engelsa, »Komunističkog manifesta«); takva je popularizacija opća pojava; b) primjena marksizma u izgrađivanju socijalističkih radničkih pokreta; i to je opća pojava; c) određeni stvaralački doprinosi u primjeni marksizma na istraživanje nekih problema pojedinih naših naroda i balkanskog prostora u cjelini; takvi su doprinosi, dakako, specifičniji, mogu se naći u sferi odnosa marksizma prema nacionalno-socijalnom razvitku jugoslavenskih i balkanskih naroda, npr. kod socijalista u Srbiji i slovenskih socijalista.

Općenito, riječ je o suvremenom marksizmu Druge internacionale, od prvih godina kada su, npr., socijalisti u Hrvatskoj i u Srbiji mogli govoriti o marksizmu i u povodu Engelsove smrti, do svjetskog rata. No neposredno je prisutan i dio Marxovog i Engelsovog opusa, u originalu i u prijevodima.

Pojedinačni je, ali zanimljiv, slučaj Filip Filipović kao boljševik.

Određene nove relacije s marksizmom u prijelomu između Druge i Treće internacionale nalazimo i u odnosima prema zimmerwaldsko-kientalskoj struji kojoj su i formalno pristupile s jugoslavenskog područja *Socijaldemokratska stranka Srbije, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine* i Talijanska jadranska sekcija u Austriji.

2.8.2.1. *Izdavačka djelatnost i njen širi kulturni i društveni značaj* možda nije tema za ovo poglavlje, jer je njeno značenje višestruko. Ona je sastavni dio cjelokupnog izgrađivanja pokreta u pojedinim zemljama, a važan je dio njihovih veza i suradnje. U međusobnim vezama i suradnji šire značenje imaju štampa i izdanja na hrvatskom ili srpskom jeziku (npr. izdanja iz Zagreba, Budimpešte, Šida i Beograda). Razvijena je izdavačka djelatnost na slovenskom jeziku (Ljubljana, Trst, Gorica, Celje) i na talijanskom jeziku (npr. u Trstu, Puli, na Rijeci, u Zadru), također i na njemačkom jeziku (npr. u Mariboru, Osijeku) i na bugarskom (za Makedoniju). Specifična su pojava neki dvojezični listovi — hrvatsko-njemački (Zagreb) i hrvatsko-talijanski (u jadranskom pojasu). Od značenja su i neki drugi jezici u Austro-Ugarskoj i u Evropskoj Turskoj.

Glavne su grupe u izdavačkoj djelatnosti:

- novine (rjeđe dnevnici — oni su važne specifičnosti, češće tjednici i polumjesečnici)
- svibanjski (majski) spisi
- kalendari
- časopisi (novine, svibanjski spisi i kalendari općenita su pojava, dok se časopisi rjeđe pojavljuju)
- brošure i knjige (među njima imaju veće značenje primjeri serijskih izdanja — biblioteka).

U vezi s izdavačkom djelatnošću ima specifičnih primjera socijalističkih izdavačkih organizacija i tiskara.

Od općenitog su interesa u izdavačkoj djelatnosti njena struktura — npr. odnos domaćih i prevedenih pisaca, vrste izdanja prema sadržaju i namjeni. Postoji širok raspon — od dokumenata radničkih organizacija i skupova do beletristike i pjesništva.

Socijalistička izdavačka djelatnost izrazito je tendenciozna, tj. u funkciji je potreba pokreta za štampanom riječju. Takav je i izbor beletristike — biraju se izdanja sa socijalnim i političkim — npr. protuklerikalnim — tendencijama.

Prema sadržaju i namjeni izdanja glavne su grupe: a) objavljeni dokumenti, b) osnovna agitaciona literatura za elementarno obrazovanje i dnevnu praksu, c) teorijska literatura, d) aktualna publicistika (npr. za potrebe određenih idejno-političkih borbi), e) znanstveno-popularna literatura, f) književnost.

Svi su ti elementi općeg osnovica za važnije posebnosti u pojedinim zemljama.

3. RADNIČKI POKRETI I REVOLUCIONARNA PREVIRANJA U JUGOSLAVENSKIM ZEMLJAMA ZA VRIJEME PRVOGA SVJETSKOG RATA

Prvi je svjetski rat prijelomno doba, s kojim se može usporediti samo doba drugoga svjetskog rata, otkada je zahvatio i Jugoslaviju. Sadrži mnoge bitne elemente općeg.

Takav je rat bio izraz krize svjetskoga kapitalističkog sustava i sam je takva kriza. Na početku rata slomila se i raspala Druga internacionala. Postavio se sasvim novi problem odnosa prema svjetskom ratu kao suvremenoj stvarnosti. Novi su problemi i obnova socijalističkog pokreta u ratu i idejna osnovica takve obnove. Otvorena je prava mogućnost rušenja Austro-Ugarske i rješenja jugoslavenskog pitanja, unatoč uspjesima Austro-Ugarske na jugoslavenskom prostoru koji su se održali do kraja rata. To je još više zaoštrilo problem odnosa prema zaraćenim stranama. Zbog toga je započela u našim socijalističkim pokretima, unatoč prilično nepovoljnim uvjetima za organizirano javno djelovanje, idejna diferencijacija koja će se poslije rata zaoštriti do rascjepa. Poseban utjecaj u tome ima ruska revolucija i problem odnosa prema njoj kao pitanje socijalne revolucije takvog — oktobarskog, boljševičkog, lenjinskog — tipa. Javljuju se novi oblici masovnih pokreta, s proturatnim i revolucionarnim tendencijama. U posljednjoj ratnoj godini nastaje nova kvaliteta komunističke orijentacije, najprije među jugoslavenskim sudionicima u ruskoj revoluciji. Konačno, raspada se okupacioni sistem Centralnih sila na Balkanu, oslobađa Srbija, ruši Austro-Ugarska, stvara jugoslavenska država od zemalja koje su se otcijepile od Austro-Ugarske, završava rat, dijelovi Slovenije i Hrvatske dolaze pod vlast druge velike sile (Italije), a ostale naše zemlje sjedinjuju se sa Srbijom.

3.1. *Izbijanje prvoga svjetskog rata, dakako, veoma je značajna prijelomnica za sve naše zemlje i pokrete u njima. Jedan je od elemenata općeg činjenica da je rat odmah zahvatio sve naše zemlje — ali, jedne*

kao zasebne zaraćene strane (Srbiju i Crnu Goru), druge kao dijelove zaraćenih zemalja (Austro-Ugarske, Srbije i Crne Gore). Važnije su posebnosti u daljnjem toku rata ulazak Italije u rat, stvaranje fronte na krajnjem zapadu Slovenije i neke društveno značajne promjene u vezi s time (kao, npr., talijanska okupacija Gorice, prisilna evakuacija dijela pučanstva iz južne Istre), trojna okupacija Srbije i austro-ugarska okupacija Crne Gore, nestanak fronte na granicama Monarhije sa Srbijom i Crnom Gorom, nova fronta koja presijeca Albaniju i Makedoniju, pomak fronte s Italijom iz Slovenije u Italiju (nakon bitke kod Kobarida). Opću važnost ima slom Druge internacionale i cjelokupne socijalističke proturatne orijentacije i socijalpatriotizam u nizu socijalističkih pokreta.

3.1.1. *Stavovi prema ratu* ovisili su dosta o mogućnostima da budu javno izraženi. Poznat je proturatni stav *Srpske socijaldemokratske stranke*, koji je mogao doći do izražaja i u Narodnoj skupštini. Treba spomenuti da nijedna druga jugoslavenska socijaldemokratska stranka tada nije imala poslanika u kakvom parlamentarnom tijelu. Proturatni stav *Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije* došao je do izražaja u suprotstavljanju unutrašnjopolitičkom pripremanju napada Austro-Ugarske na Srbiju u krizi nakon sarajevskog atentata. *Jugoslavenska socijalnodemokratska stranka* također je imala proturatni stav.

3.1.2. *Socijalnodemokratski radnički pokreti u ratnim uvjetima* dolaze u različite situacije. Svuda ih pogađa mobilizacija pristaša i ograničenja djelatnosti tako da se sužava dotadašnja društvena podloga tih pokreta (v. 3.2.). No u tome ima prilično posebnosti. U austrijskom dijelu Monarhije ratna ograničenja nisu sasvim onemogućila djelatnost socijalista (JSDS npr. drži kongres u toku rata), no nakon ulaska Italije u rat situacija se pogoršala, posebno u Goriškoj, Trstu i Istri. U banskoj Hrvatskoj, međutim, odmah su raspuštene sve organizacije radničkog pokreta i obustavljena štampa. Ratno je stanje slično utjecalo na Bosnu i Hercegovinu. Pokret u Srbiji može još djelovati 1914—15. i redovito izražavati svoja gledišta, ali njegova organizirana djelatnost prestaje nakon trojne okupacije Srbije tako da SSDP 1916—18. ne može djelovati kao cjelina. Makedonija je povrh toga poprište i pozadina Solunske fronte.

U prvoj polovici rata naši su socijalistički radnički pokreti doživjeli slom gotovo svih tekovima ostvarenih u razdoblju Druge internacionale.

3.2. *Revolucionarna previranja, socijalistički radnički pokreti u jugoslavenskim zemljama i emigraciji — utjecaj oktobarske revolucije* uglavnom su bitne grupe pojava u drugoj polovici rata.

Najprije bi trebalo istaći da je rat na osobit način *proširio moguću društvenu podlogu* socijalističkog pokreta, jer su ili bitno proširene ili u ratu i nastale neke društvene grupe s potencijalnom proturatnom i revolucionarnom orijentacijom.

To su ove grupe:

— vojničke mase u austro-ugarskoj vojsci, koncentrirane u mnogo grupacija u Austro-Ugarskoj i u okupiranim područjima (dijelovi Rusije,

Rumunjske, Srbije s Makedonijom i Kosovom, Albanije, Crne Gore, Italije), te na frontama,

- mornarske grupacije (glavne pomorsko-kopnene vojne baze u Puli i Boki Kotorskoj i manja baza u Šibeniku),
- dezerterske mase, postupno sve brojnije (»zeleni kadar«),
- zarobljeničke mase u Rusiji,
- povratnici iz ruskog zarobljeništva nakon mira u Brest-Litovsku,
- pučanstvo velikih gradova i pasivnih krajeva, pogodeno glađu i ostalim ratnim nedaćama.

Riječ je, dakako, o Jugoslavenima u sklopu Austro-Ugarske, pa su spomenute grupe posebnosti toga dijela naših naroda.

Posebnosti koje možemo u tome smislu uočiti u našim zemljama izvan Monarhije: srpsko i crnogorsko pučanstvo, izloženo surovoj okupaciji, makedonsko pučanstvo, s njegovim četvorostrukim teretom fronte, frontovskih pozadina, pod okupacijom triju armija Centralnih sila i većine Antantinih armija, te dviju državnih vlasti, a k tome i preostala srpska vojska, ponovo uvedena u borbu na Solunskoj fronti. Tome treba dodati srpsku emigraciju, po raznim zemljama (Grčka, Francuska i drugdje).

Previranja u tim velikim ratnim društvenim grupama kreću se u širokom rasponu koji obuhvaća, npr.:

- osobne i dopisničke kontakte između socijalista (pojedinaца i manjih skupina),
- socijalističku lektiru i dopisivanje u vojnim jedinicama i na ratnim brodovima,
- manje nemire i demonstracije vojnika, mornara, puka,
- predaje i prebjegavanja vojnika i mornara,
- dezertiranja,
- veće nemire i demonstracije vojnika, mornara i pučanstva,
- pobune i ustanke u vojsci, mornarici, gradovima,
- uključivanje u rusku revoluciju, s vojničkim i političkim organiziranjem na strani oktobarske revolucije.

U svemu tome prepliću se utjecaji socijalista s proturatnim i revolucionarnim poticajima koji proizlaze neposredno iz životnih okolnosti svih tih društvenih grupa.

Dakako, ne treba zaboraviti ni društvene skupine koje su prije rata činile društvenu podlogu socijalističkog pokreta: radništvo, dijelovi seljaštva i inteligencije. Radništvo pridonosi navedenim previranjima štrajkovima i demonstracijama. Niz intelektualaca opredjeljuje se socijalistički za ratnih godina.

Situacija socijalističkih pokreta pokazuje niz posebnosti. U Austro-Ugarskoj ratni režim popušta, npr. u banskoj Hrvatskoj, i socijalisti obnavljaju djelatnost, mada ne u svemu i na isti organizacijski način. Od 1917, a pogotovo 1918. godine obnovljen je politički i sindikalni pokret, sa štampom, u svim jugoslavenskim područjima u Austro-Ugarskoj, praktično posvuda s brojnim novim pristašama. U Srbiji i Crnoj Gori radnič-

kog pokreta nema sve do kraja rata. Socijalisti iz Srbije djeluju u grupama u drugim zemljama, kao što je Francuska.

U Sovjetskoj Rusiji nalazimo i socijalističke organizacije desnog opredjeljenja (*Jugoslavenska revolucionarna federacija*), ali novu kvalitetu, bitnu za daljnji razvitak, predstavlja *Jugoslavenska komunistička grupa RKP(b)* koja se na početku studenog 1918. reorganizirala u *KP(b) SHS*.

3.2.1. *Revolucionarna previranja u 1917/1918. godini u socijalističkim radničkim pokretima jugoslavenskih zemalja i kod socijalista u emigraciji* obuhvaćaju opće probleme odnosa prema ratu, koji nije nešto novo (javlja se od početka rata), ali se u toku rata povezuje s odnosom prema ruskoj revoluciji — februarskoj, a zatim oktobarskoj — prema Centralnim silama, Antanti i nastojanju Sovjetske Rusije da izađe pod svaku cijenu iz svjetskog rata. Negativan odnos prema ratu i prema Centralnim silama nije sporan, ali nastaju razlike u odnosu prema oktobarskoj revoluciji, Sovjetskoj Rusiji i Antanti, a uz te probleme veže se i jugoslavensko pitanje, kao koncepcija o stvaranju jugoslavenske države koja također nije sporna, ali se iz toga izvode različite konzekvencije: podržavati Antantu i orijentirati se socijalpatriotski ili održati lijevu, revolucionarnu orijentaciju. U banskoj Hrvatskoj razlike u shvaćanju nastaju i oko specifičnog problema: obnavljati pokret još u ratu ili mirovati do kraja rata. Nakon što je to prevladano, diferencijacija se nastavlja na drugim pitanjima, ali se uključuje u opći okvir navedenih glavnih problema. Dakako, za jugoslavenske socijaliste u Austro-Ugarskoj jugoslavensko pitanje je u spletu s austro-ugarskim i jadranskim pitanjem.

3.2.2. *Polarizacija socijalističkog radničkog pokreta u jugoslavenskim zemljama i socijalista u emigraciji, u odnosu na ratnu politiku Antante i Austro-Ugarske* sastavni je dio previranja oko navedenih glavnih pitanja, a dobila je novih poticaja u pripremanju Stockholmske konferencije. Po stoje razlike u shvaćanjima zbog pretpostavke da bi se Austro-Ugarska mogla održati, pa ima prijedloga o djelomičnom jugoslavenskom ili djelomičnom velikosrpskom rješenju, iako u jugoslavenskih socijalista prevladava zamisao o cjelovitom jugoslavenskom ujedinjenju preko granica dotadašnjih podjela.

3.2.3. *Odjek i utjecaji oktobarske revolucije na jugoslavenske radničke pokrete, radničku klasu i seljaštvo* složena su pojava osobito važna.

Opća važnost za te probleme ima, kao i za prethodno navedene, da je cjelokupno jugoslavensko područje u vlasti Centralnih sila, tj. u sklopu Austro-Ugarske — na čijem području i granicama nema fronti — ili pod okupacijom triju armija Centralnih sila (s malim izuzetkom Bitole). Ta situacija mora utjecati i na jugoslavenske socijaliste i njihov odnos prema mogućnosti da se Austro-Ugarska održi, prema Antanti i neizvjesnom problemu ratnih ciljeva Antante na jugoslavenskom prostoru. Već je februarska revolucija ojačala ideju o narodnom samoopredjeljenju, a sličan je i utjecaj oktobarske revolucije. Novi su problemi relativno slabljenje Antante, zbog ispadanja Rusije iz saveza, i relativno jačanje Centralnih sila, zbog povoljnog ugovora sa Sovjetskom Rusijom i široke

ekspanzije u ruski prostor. Ruska je revolucija zadržana u širenju, što-
više 1918. njen se prostor opasno sužava. Bilo kakva bitna promjena na
jugoslavenskom području postaje nemoguća prije poraza Centralnih sila.
Zbog toga problemi rata, revolucije, jugoslavensko pitanje dolaze u još
tješnji međusobni odnos, diferencijacija među socijalistima nastavlja se,
ali brojne neizvjesnosti utječu na to da su različite struje, lijeve i desne,
u znatnom stupnju prijelazne.

Očit je porast proturatnog i revolucionarnog raspoloženja u društvenim
grupama o kojima je već bilo govora. Previranja u Austro-Ugarskoj dio
su širih masovnih previranja u srednjoj Evropi. Nemirno je i u zemljama
Antante, s odjecima do Solunske fronte. Iako se rat nastavlja, a Sovjet-
ska Rusija bori za opstanak, u Evropi se uspostavlja polje proturatne
i revolucionarne napetosti.

3.2.3.1. *Porast otpora ratu — zeleni kadar, pobuna mornara u Boki
Kotorskoj, pobune vojnika, seljački nemiri i pokreti* (i ne samo to —
tome pripadaju i veliki štrajkovi i demonstracije) — nastaje u toj evropskoj
napetosti. Na jugoslavenskom prostoru u Austro-Ugarskoj uočavamo
neke zanimljive posebnosti: previranja u jadranskom pojasu, s velikim
radničkim, vojničkim i mornarskim grupacijama, od Trsta, Pule i Rijeke
do Boke Kotorske. U unutrašnjosti nestabilnost niza garnizona i dezer-
terski pokret, s elementima oružane samoobrane i, kasnije, stapanja sa
stihijom seljačkog bunta i ponegdje s istupima gradskog puka (npr. na
Rijeci).

3.2.4. *Polarizacija ratnih zarobljenika u Rusiji i sudjelovanje Jugo-
slavena u oktobarskoj revoluciji i građanskom ratu* već su obuhvaćeni kao
važna posebnost i nova kvaliteta u zbivanjima. Zarobljenička društvena
grupa iz jugoslavenskih zemalja Austro-Ugarske u Rusiji specifična je soci-
jalna pojava u sklopu rata. U revoluciji grupu su zahvatila jaka gibanja.
Dio ljudi vraća se u Austro-Ugarsku poslije mira u Brest-Litovsku. Oni
će se dijelom uključivati u proturatna previranja, ali ti ljudi nisu došli
kao svjesni i organizirani revolucionari. Bivši zarobljenici, koji još ostaju
u Rusiji, opredjeljuju se različito. Ima protivnika revolucije i neutralaca.
Revolucionarno opredijeljeni bivši zarobljenici aktivno sudjeluju u borbi
Sovjetske Rusije za opstanak pa osnivaju i vlastitu, jugoslavensku komu-
nističku organizaciju. Oni će se vraćati kao svjesni i organizirani revo-
lucionari, ali poslije završetka svjetskog rata.

3.3. *Odnos prema nacionalnim pokretima, stvaranju jugoslaven-
ske državne zajednice i jedinstvene revolucionarne partije radničke klase*,
postaje sve važniji kako se primiče kraj rata, ali se taj odnos dalje razvija
poslije rata.

3.3.1. *Stavovi jugoslavenskih socijalista prema načinu rješavanja
nacionalnog pitanja i stvaranju jugoslavenske državne zajednice* razvijaju
se ovisno o širim okolnostima. Za jugoslavenske socijaliste u Austro-Ugar-
skoj jugoslavensko se pitanje nalazi u spletu s još dva — austro-ugarskim
i jadranskim. Pitanje je Austro-Ugarske u toku 1918. i dalje otvoreno — i
dalje je moguć njen opstanak, a tada se postavlja pitanje cjelovitosti i

preuređenja Monarhije. Cilj je u tom slučaju posebna i samostalna jugoslavenska jedinica u preuređenoj — ne više dualističkoj — Monarhiji. Jadransko pitanje ima dva oblika: odnos između Jugoslavena i Talijana u Austro-Ugarskoj i odnos Italije i jugoslavenskog pitanja, u vezi s njenim ekspanzionističkim namjerama na Jadranu. Jugoslavenski su socijalisti, ako već Austro-Ugarska ostane, protiv dualističkog sistema, a za federaciju u kojoj bi jugoslavenske zemlje činile posebnu, cjelovitu jedinicu, zajedno s cjelokupnim jadranskim područjem. Talijanski su socijalisti za posebnu talijansku jedinicu od Trsta, dijela Gorice i Gradiške i dijela Istre. Njemačkoaustrijski su socijalisti za austrijsku jedinicu, s posebnim položajem za Jugoslavene, mađarski za integritet Ugarske.

Za srpske socijaliste primarni je problem oslobođenje njihove zemlje i obnova socijalističkoga radničkog pokreta u njoj.

Za jedne i za druge primicanje rata i poraza Centralnih sila otvara sigurne izgleda za jugoslavensko ujedinjenje.

Jugoslavenski socijalisti u Austro-Ugarskoj podržat će izdvajanje jugoslavenskih zemalja iz Austro-Ugarske, stvaranje prijelazne jugoslavenske države (Država Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba) i pokušaje da se njen integritet očuva od talijanske ekspanzije u Sloveniju i Hrvatsku. Desni socijalisti vide u tome mogućnost da socijalisti postanu mnogo jači društveno-politički faktor nego do rata i da ostvare znatan dio svoga minimalnog programa. Ni lijeva socijalistička gledišta nisu protivna rušenju Austro-Ugarske i jugoslavenskom ujedinjenju, ali s tim da socijalisti ni u tom društvenom pokretu ne slijede »svoju« buržoaziju nego da ostanu samostalni društveno-politički faktor na pozicijama klasne borbe i sa »svojom« buržoazijom u vlastitoj državi.

3.3.2. *Ideološke i političke pripreme za stvaranje revolucionarne partije radničke klase do kraja rata i oslobođenja jugoslavenskih zemalja* dio su duljeg procesa koji se nastavlja i daje bitne rezultate nakon rata. U našim zemljama moguće je, prije kraja rata, određeno povezivanje između naših socijalista u Austro-Ugarskoj. Međutim, njihove su rasprave sastavni dio procesa idejne diferencijacije i pokazale su da će taj proces morati utjecati na problem budućega jugoslavenskog socijalističkog ujedinjenja nakon rata.

U naših socijalista u Rusiji jugoslavensko socijalističko ujedinjenje bilo je podređeno idejnoj diferencijaciji koja se tamo već pretvorila u rascjep. Zato u Sovjetskoj Rusiji nastaju *Jugoslavenska revolucionarna federacija* i *Jugoslavenska komunistička grupa RKP(b)*. Na vijesti o slomu Austro-Ugarske i stvaranju Države NV SHS grupa se reorganizira u *KP(b) SHS* s ciljem revolucionarnog djelovanja na šire shvaćenom, jugoslavenskom prostoru, oslobođenom vlasti Centralnih sila. Jedan je od ciljeva partije jugoslavensko socijalističko ujedinjenje, ali na izrazitoj lijevoj, revolucionarnoj orijentaciji. Pripadnici grupe (partija nakon osnivanja više ne djeluje kao cjelina) sudjeluju međutim u poratnim nastavcima procesa započetih u toku rata.

Do kraja rata javljaju se samo neke pretpostavke za osnivanje revolucionarne partije radničke klase.

Jedna posebnost u Sloveniji i Hrvatskoj: talijanska okupacija značajnih dijelova Slovenije i Hrvatske, do demarkacione linije Londonskog ugovora i primirja u Padovi, odvojila je već od studenog 1918. slovenske, hrvatske i talijanske socijaliste u tom području od procesa u sklopu jugoslavenske države i otvorila odnose prema socijalističkom radničkom pokretu u Italiji. Talijanska sekcija austrijske socijalne demokracije orijentira se već tada na sjedinjenje sa Socijalističkom strankom Italije. Organizacije Jugoslovanske socialnodemokratske stranke na okupiranom području zadržat će, do 1919, nezavisan stav.

Da bismo ovu glavu zaista zaokružili do kraja rata (listopad i studeni 1918) treba sistematskije istaći niz specifičnosti, od jedne naše zemlje do druge.

a) Oslobođenje Srbije omogućava obnovu SSDP i njenog djelovanja u zemlji i prema jugoslavenskim zemljama koje su bile u Austro-Ugarskoj. Za Makedoniju to nije oslobođenje, ali omogućava određenu obnovu radničkog pokreta, u sklopu SSDP. Slično vrijedi i za Kosovo.

b) U Crnoj Gori nastaju nakon priključenja Srbiji i sjedinjenja s ostalim jugoslavenskim zemljama uvjeti za uključivanje u širi — jugoslavenski — socijalistički pokret.

c) U Banatu, Bačkoj i Baranji, do demarkacionih linija, dolazi do izdvajanja dviju međusobno neovisnih komponenata ugarske socijalne demokracije: srpsko-bunjevačke političko-agitacione organizacije i niza teritorijalnih, pretežno gradskih, političkih i sindikalnih organizacija u kojima prevladavaju Mađari i Nijemci.

d) JSDS gubi dio svog teritorija, organizacija i pristaša zbog talijanske okupacije (slovenski i hrvatski socijalisti na okupiranom području — u Julijskoj krajini — morat će se odvojiti od JSDS), ali je u sjevernoj Slovenskoj Štajerskoj i u dijelu Slovenske Koruške, do demarkacionih linija, pred problemom obuhvaćanja socijalista i organiziranog radništva toga područja. Riječ je o situaciji iz doratnog vremena. U dijelu Slovenije koji ulazi u sklop jugoslavenske države nalaze se, naime, dvije komponente dotadanje austrijske socijalne demokracije: slovenska u Kranjskoj i južnoj Slovenskoj Štajerskoj i njemačkoaustrijska u sjevernoj Slovenskoj Štajerskoj i u Koruškoj.

e) Istra i Rijeka odvojene su od hrvatskog i jugoslavenskog socijalističkog pokreta i socijalisti Istre i Rijeke orijentiraju se na druga rješenja (na sjedinjenje s Italijom i na nezavisnost — Rijeka do 1924).

f) Socijalisti u okupiranoj Dalmaciji također su odvojeni od hrvatskog i jugoslavenskog socijalističkog pokreta, ali su i bez neposrednijih veza s Italijom. Socijaldemokratska stranka Dalmacije može djelovati samo u neokupiranoj Dalmaciji, tj. u sklopu jugoslavenske države.

ZAKLJUČAK

Razmatranje i prosuđivanje pitanja što ih obuhvaća ovaj rad orijentirana su na određenu povijesnu problematiku — na izbor bitnih pitanja jugoslavenskih radničkih pokreta od njihovih početaka do prijelomnih

okolnosti oko kraja prvoga svjetskog rata, u strukturnom odnosu — s ciljem da se postignu svrsishodni, praktični rezultati u pisanju o tim našim pokretima *u cjelini i kao cjelini*, a da se ujedno teorijsko-metodološki izvodi o odnosu općeg, posebnog i pojedinačnog utemelje na konkretnoj povijesnoj analizi.

Nastojao sam da teorijsko-metodološki problem bude u funkcionalnom odnosu s konkretnom povijesnom problematikom, pridružujući se u tome ostalim sudionicima u projektu i na savjetovanju koje je bilo povod za pisanje ovog rada.¹³

Teorijsko-metodološki odnos o kojem je riječ bio je i jedan od razloga i poticaja za analitičko-sintetički pristup povijesnoj temi (ne dajem prednost ni »čistoj« analizi, bez sinteze ni »čistoju« sintezi, bez analize).¹⁴

Sve to omogućuje da se zaključno sumiraju neke osnovne teze.

U cjelini povijesnog procesa od prvih socijalističkih spoznaja na našem tlu i prvih radničkih akcija u XIX st. do suvremenosti jugoslavenskog socijalizma prva je bitna etapa razdoblje socijalističkih radničkih pokreta koji taj proces »nose« do razdoblja kada taj nosilac postaje komunistički pokret. Taj prijelaz se ostvaruje u okolnostima prvoga svjetskog rata i neposrednoga poratnog razdoblja.

Različiti radnički socijalistički pokreti u jugoslavenskim zemljama sadrže u sebi višestruku povezanost, pa i unutarnju, dubinsku jedinstvenost koja ih unatoč nepostojanju jugoslavenske države spaja u jugoslavenski radnički socijalistički pokret. Ti se pokreti prilagođavaju podijeljenosti jugoslavenskog prostora i nisu posljedica te podjele. Ipak, povezani su višestruko, odnosno na više razina. Tu povezanost nalazimo na razinama društvene podloge, osnovnih, programskih opredjeljenja, oblika organiziranosti, tipova i niza sadržaja aktivnosti.

Procesi stvaranja tih pokreta u visokom su stupnju zajednički: nastajanje i oblikovanje društvene podloge; usvajanje određenih širih vanjskih utjecaja; organizacijsko, idejno i akciono izgrađivanje pokreta. Postoji dubinska osnovica za neposredne veze, suradnju, za uzajamno zanimanje jednih za druge, aktivnost koja iz toga proizlazi, za zajedničke stavove.

U pojedinim našim zemljama ili zasebnim dijelovima tih zemalja pokreti su do veoma različitih stupnjeva razvijeni i izgrađeni, ali ako ih ne promatramo samo u okviru zemlje ili pokrajine u kojoj se nalaze nego u lokalnim društvenim sredinama — u gradovima i naseljima — u postanku i razvitku, naći ćemo, unatoč razlikama na razini zemalja, visoki stupanj srodnosti. Na razini pojedinih ljudskih života uočiti ćemo i ljude koji čine jugoslavenski socijalistički aktiv, kroz nekoliko generacija od sredine XIX st. do nevremena svjetskog rata — u prvom redu one koji su neposredno djelovali ili posredno utjecali u više naših zemalja.

¹³ Taj odnos dolazi do izražaja u cjelokupnom radu na savjetovanju (usp. n. dj. u bilj. 3). Za opće oblike toga odnosa usp. uvodno izlaganje S. Stojanovića, 36–47, uvod saopćenja S. Đurović, 95–96, priloge diskusiji M. Ibrahimpašića (121–124 i d.), D. Zografskog (127–128).

¹⁴ Neka obrazloženja o tom pristupu: moj prilog u »Opšte i posebno u istoriji SKJ«, n. dj. u bilj. 3 i 4, 75–81.

U cjelokupnom razdoblju kojim smo se ovdje bavili postoji složen, dijalektički odnos između posebnosti i različitosti radničkih socijalističkih pokreta u našim zemljama i njihove dubinske srodnosti i višestruke povezanosti na više razina, koja ih čini jugoslavenskim radničkim socijalističkim pokretom razdoblja što prethodi jugoslavenskom komunističkom pokretu.

NAPOMENE I PODACI O LITERATURI

Ograničio bih se ponajviše na glavnije *novije bibliografije, historiografske preglede* i slična pomagala za snalaženje u literaturi i za provjeravanje i dopunjavanje neposrednih istraživanja. Naveo bih i *neke novije veće radove* (knjige i rasprave), s ponekim naslovom koji je objavljen nakon što sam ovaj rad, u osnovi, napisao, ali je bilo korisno čitati ga i dok sam svoj rad pripremao za štampu.

1. Tekuće bibliografije jugoslavenske historiografije donose *Istorijski glasnik* i *Vojno-istorijski glasnik*.

Među općim historiografskim pregledima treba navesti, unatoč manjkavostima, *Ten Years of Yugoslav Historiography 1945—1955*, Beograd 1955, *Historiographie Yougoslave 1955—1965*, Beograd 1965. i *The Historiography of Yugoslavia 1965—1975*, Beograd 1975.

Između specijalnih historiografskih bibliografija posebno bih spomenuo ove: *Bibliografija o ekonomskoj historiji Jugoslavije*, Zagreb 1978; *B. Milinković*, Bibliografija radova o jugoslavenskom selu i poljoprivredi (1964—1975), *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1976, 143—310 (i posebno).

Od bibliografija literature o povijesti radničkog pokreta posebno su vrijedne ove: *Z. D. Protić — M. Vesović — M. Matić*, Socijalistički i radnički pokret i Komunistička partija Jugoslavije 1867—1941. Bibliografija posebnih izdanja (1945—1969), Beograd 1972; *M. Matić — M. Vesović*, Radnički pokret i Komunistička partija Jugoslavije 1867—1941. Bibliografija članaka iz časopisa 1945—1968, *Prilozi za istoriju socijalizma*, 7, 1970, 637—742. Projekt istorije Saveza komunista Jugoslavije (Drugi deo — Historiografski osvrt), *Socijalizam*, 11/1978, 108—110 i 129—130 (bilj. 1—7), donosi suženi izbor podataka.

U Sloveniji izlazi tekuća bibliografija slovenske historiografije u *Zgodovinskom časopisu*, dok je bibliografija suradnika Inštituta za zgodovino delavskega gibanja objavljena u dvije posebne publikacije, u desetogodišnjem obuhvatu (1959—1969. i 1969—1979), a tekuću (godišnju) bibliografiju donose *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*.

U Hrvatskoj je objavljen pregled historiografije grupe autora za razdoblje 1965—1975. (Historiografija od 1965. do 1975. za hrvatsku povijest do god. 1918, *Historijski zbornik*, XXXI—XXXII, 1978—1979, 1—122). Najviše novijih bibliografskih obavijesti objavljuje se u riječko-istarskoj regiji (usp., posebno, *Pazinski memorijal*, knjiga 10, Pazin 1980. i dosadašnje sveske godišnjaka *Historija radničkog pokreta, NOR-a i socijalističke revolucije u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru* (1/1978, 2/1979. i 3/1980). — Za praćenje talijanske literature o dijelovima Slovenije i Hrvatske, u prvom redu o Istri, veoma je koristan historiografski pregled objavio *G. Rossi Sabatini*: *Rassegna degli studi storici istriani editi in Italia nell'ultimo decennio, Atti*, VII, 1976—1977, 161—201. — Literatura o Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru 1945—1975 (knjige, rasprave i članci) sustavno je popisana u posebnoj knjizi *Z. Keglevića*, a veliki zbornik »Gorski kotar«, Delnice 1981, sadrži i opsežnu bibliografiju (*F. Juras* i *Z. Frković*) do 1975. Mnoge obavijesti o slavonsko-baranjskoj regiji donose noviji svesci (10 i d.) *Zbornika* Historijskog instituta Slavonije i Baranje u Slav. Brodu. Moj historiografski pregled »Radnički pokret u Hrvatskoj od početaka do god. 1914. u

našoj povijesnoj književnosti«, Prvi dio i Drugi dio (Radovi), u *Časopisu za suvremenu povijest* 1 i 2 1973, 99–120 i 109–133, ima i djelomične dopune u dva teksta: A) Prilozi pripremanju sinteze povijesti Saveza komunista Jugoslavije, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1981, B) Rezultati historiografije, 60 i 66–68 (bilj. 22–46); Radnički pokret u Hrvatskoj od svojih početaka do god. 1914. u jugoslavenskoj literaturi 1965–1975, *Historijski zbornik* XXXIII–XXXIV, u štampi.

U *Časopisu za suvremenu povijest* 1/1982 (str. 61–68) nalazi se moj osvrt »Istraživanja radničkog pokreta i drugih povijesnih tema XIX i početka XX stoljeća (do 1918)« – riječ je o istraživanjima u IHRPH (v. tamo i pojedine bibliografije – B. Pribić, V. Oštrića i druge).

U *Bosni i Hercegovini* treba zabilježiti novije selektivne bibliografije u knjizi *I. Hadžibegovića*, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine, Sarajevo 1980, 381–387 i uz njegov rad »Radnički socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini do kraja prvog svjetskog rata i stvaranja zajedničke države 1918. godine«, *Prilozi*, 18, 1981, 151–152.

U *Srbiji* bih posebno spomenuo novije bibliografije o istaknutim socijalistima: Bibliografija radova o Svetozaru Markoviću 1875–1975, Deo I, Beograd 1976 (sastavio S. M. Komadinić, u suradnji sa E. Tešić-Naskovski); Z. Panajotović, Svetozar Marković. Prilog bibliografiji 1964–1975. godine, *Tokovi revolucije*, X–XI, 1974–1975, 451–484; S. Dimitrijević, Radovan Dragović i stvaranje klasnog radničkog pokreta i Socijaldemokratske stranke u Srbiji, Beograd 1978, III. Problemi bibliografije R. Dragovića, 279–285 i IV. Najnačajniji novoizšli radovi koji se odnose na Radovana Dragovića i period u kome je on delao, 287–293; D. Tucović, Sabrana dela, Knjiga deseta, Priredio M. Vukomanović, Beograd 1981, Bibliografija radova Dimitrija Tucovića, 287–382, Bibliografija radova o Dimitriju Tucoviću, 385–434.

U *Makedoniji* treba zabilježiti opsežnu *Historiographie de Macedoine 1945–1970*, I i II, Skopje 1970. i 1972 (anotirana bibliografija, po abecednom redu autora). Tekuće skupljanje obavijesti o literaturi omogućuju u prvom redu *Glasnik* (Instituta za nacionalnu historiju), *Godišen zbornik* (Filozofskog fakulteta u Skopju) i *Istorija* (časopis Saveza društava historičara SR Makedonije).

2. U objavljivanju građe najviše novijih rezultata ima u objavljivanju djela istaknutih socijalista. U *Sloveniji* treba istaknuti Zbrano delo *Ivana Cankara* koje je završeno, u Ljubljani, 1976. godine tridesetom knjigom. U prvom je redu riječ o svescima sa Cankarevom kritikom, publicistikom i pismima (svesci 24–30, 1975–1976). U *Hrvatskoj* su ponovo objavljeni izabrani spisi *Giuseppine Martinuzzi*, u dobrom izdanju na hrvatskom književnom jeziku, dijelom s usporednim tekstovima (Socijalizam i domovina. Izbor iz djela, Pula–Rijeka 1979, biblioteka »Istra kroz stoljeća«). Za obilnu literaturu usp., uz spomenutu knjigu, i G. Scotti, *Literatura o Giuseppini Martinuzzi, Radnički pokret i NOB općine Labin, Rijeka 1980, 65–75*. U *Sloveniji* i u *Hrvatskoj* objavljuju se pojedine skupine dokumenata u časopisima (u *Sloveniji* je neke dokumente iz vremena uoči svjetskog rata objavio F. Rozman), a posebno bih istaknuo građu o socijalističkom radničkom pokretu u Istri koju objavljuju, na talijanskom jeziku, periodični zbornici Centra za historijsko istraživanje u Rovinju, *Atti* (I–X, 1970–1980; deseti svezak ima zajedničke indekse; novija povijest se javlja od osmog sveska) i *Quaderni* (I–V, 1971–1981). U *Bosni i Hercegovini* je već ranije objavljena građa o štrajkaškom pokretu i generalnom štrajku 1906. godine (Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine, Izbor, redakcija i prevod K. Isović, Tom II, knjiga prva, knjiga druga, Sarajevo 1963, 1966).

U *Srbiji* je Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije pokrenuo biblioteku Dela srpskih socijalista. Sabrani spisi *Živojina Žujovića* objavljeni su u dvije knjige (Beograd 1974. i 1977 – priredili su ih M. Vukomanović i V. G. Karasjov), a Sabrana dela *Dušana Popovića* započeta su prvom knjigom (Beograd 1975) koju je priredio S. Dimitrijević. Od najveće vrijednosti su Sabrana dela *Dimitrija Tucovića* u 10 knjiga (Beograd 1975, 1980,

1981), kojima treba dodati zasebnu knjigu *D. Tucović, Prepiska, Titovo Užice 1974*, (priredili *J. Dubovac, M. Vukomanović, Lj. Ščekić*), koja obuhvaća i Tucovićeve pisma i pisma upućena Tucoviću. Tucovićeve Sabrana dela priredili su *S. Dimitrijević, M. Topalović, Ž. Jovanović, S. Bravo, L. Ivanović* (1–3), *M. Vukomanović* (4–10) i *R. Ješić* (6, uz *M. Vukomanovića*). Posebno, veoma vrijednom knjigom epistolarnih dokumenata obuhvaćena su ponovo gledišta i akcije srpskih socijalista u prvom svjetskom ratu: *Prepiska srpskih socijalista u toku prvog svjetskog rata*, priredili *V. Lapčević i T. Milenković*, Beograd 1979. Posebno treba spomenuti reprinte »Radenika«, te »Javnosti« i »Glasa javnosti«.

U *Makedoniji* se dokumenti socijalističkog radničkog pokreta mogu naći i u novijim širim zbirkama građe za noviju nacionalnu povijest Makedonaca. Spomenuo bih, npr., knjigu *Odabrani tekstovi za istorijata na makedonskiot narod (1800–1919. godina)*, treće dopolneto i prošireno izdanje, II del. Sostavil *Lj. Lape*, Skopje 1976. Novo: Dokumenti za borbata na makedonskiot narod za samostojnost i za nacionalna država, Skopje 1981. Prvi tom seže do 1918. godine.

3. *Kronologijska literatura* obuhvaća u jednom novijem djelu sve naše zemlje, a u posebnim djelima samo neke od njih. *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919–1979*, obuhvaća u Tomu I. 1919–1941 (Beograd 1980) i ranije razdoblje, od 1842. do 1918–1919. godine (str. 1–70). Novije kronologije o pojedinim zemljama objavljene su u Sloveniji [12 autora, *Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem (1868–1980)*, Ljubljana 1981] i u Bosni i Hercegovini (*Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941. godine*, Sarajevo 1971).

4. Posebnu skupinu u literaturi čine *projekti za djela o povijesti radničkog pokreta*. U uvodu je već citiran Projekt Istorije Saveza komunista Jugoslavije, *Socijalizam*, 7–8/1978, 191–211. Razdoblje kojim se ovdje bavimo obuhvaćeno je i u objavljenim projektima ili njihovim nacrtima za *Vojvodinu* (Predlog koncepcije sadržaja i rada na Istoriji Saveza komunista Vojvodine, *Savremenost*, 5/1975, 169–180), *Bosnu i Hercegovinu* (*Z. Antonić, D. Borovčanin, I. Hadžibegović, N. Šarac*, Studijski projekt djela »Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine«, *Prilozi*, 18, 1981, 371–394) i *Makedoniju* (Projekt na Istorijata na Sojuzot na komunistite na Makedonija, *Glasnik – Instituta za nacionalna istorija – 1/1979*, 201–218). *Povijest Saveza komunista Hrvatske (nacrt projekta)*, Zagreb 1981, 60 str., zasada je umnožena kao elaborat za sudionike u diskusijama koje su dosad organizirane. Ranije pripreme za takvu povijest u tri sveska (do 1945) dale su i određeni objavljeni rezultat: *Rasprava o problemima pisanja sinteze povijesti radničkog pokreta u Hrvatskoj, Časopis za suvremenu povijest*, 3/1973, 113–160.

5. Malo je djela i radova u kojima je obuhvaćena *problematika svih naših zemalja* u razdoblju koje je tema ove radnje.

Posebno bih naveo rad *M. Ekmečića*, *Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941. godine*, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XX/1972–1973, Sarajevo 1974, 101–136, prinos sintezi, ali s brojnim bibliografskim podacima. Njegov rad o maloj industriji u industrijalizaciji jugoslovenskih zemalja, u novom svesku *Godišnjaka... stjecajem okolnosti još nisam mogao vidjeti*.

Vrlo korisnu zajedničku funkciju ima – zato ga i spominjem kao određenu cjelinu – časopis *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* (dosada vol. I–VII, Zagreb 1974–1981), s nizom radova – npr. – o industrijalizaciji.

Na području historiografije o radničkom pokretu treba i ovdje navesti knjige, citirane u uvodu, *S. Kesića* (Odnosi između radničkih pokreta u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine, Beograd 1976) i *E. Redžića* (Austromarksizam i jugoslovensko pitanje, Beograd 1977).

Određenu širu cjelinu u novijoj literaturi predstavlja i zbornik »Počeci socijalističke štampe na Balkanu«, Beograd 1974, u kojem su objavljeni i radovi i cjelokupna diskusija.

6. Novija djela u kojima se *povijest radničkog pokreta* nalazi u sklopu cjelokupne nacionalne povijesti ili njenoga velikog dijela nalazimo u Sloveniji (Zgodovina Slovencev, kolektiva autora, Ljubljana 1979), a nešto ranije u Makedoniji (Istorija na makedonskiot narod, 1–3, Skopje 1969. odnosno Istorija makedonskog naroda, I–III, Beograd 1970). U toj literaturi veoma je zanimljivo djelo zbornik »Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)«, Zagreb 1981, a u njemu, za našu temu, radovi M. Gross, J. Šidaka, N. Stančića, D. Šepića, I. Karamana. Zbornik obuhvaća, sa završnim radom D. Šepića, XX stoljeće do 1918. godine.

7. U posebnoj literaturi o povijesti radničkog pokreta u pojedinim našim zemljama navest ću neke novije karakteristične primjere, odabrane prema različitim u istraživanju važnim međudnosima, literature koja se još i ne nalazi u navedenim (ad 1.) bibliografsko-historiografskim informacijama, a i neke naslove i pisce koji se u njima mogu naći, ali ih ipak i ovdje želim zabilježiti.

U Sloveniji treba spomenuti cjelovitiju monografiju o važnoj regiji Štajerske (F. Rozman, Socijalistično delavsko gibanje na Slovenskem Štajerskem, Ljubljana 1979). Jasna Fischer objavila je niz radova o Ljubljani (njena disertacija još nije objavljena), a Boris Gombač o Trstu. – Trst i Slovenska Istra, uvijek sa širim podacima (Slovensko primorje, Istra), tema je, dakako, i talijanske literature (u posebnim novijim knjigama, npr. *Enio Maserati, Paolo Sema*). – Treba spomenuti, jer ima i šire značenje, zbornik »Slovenska Istra v boju za svobodu (Prispevki in gradivo za krajevno zgodovino)«, Koper 1976.

Zanimljivi su i neki radovi o povijesti radničkog pokreta u kontekstu drugih povijesnih pitanja bitne važnosti. Spomenuo bih zbornik »Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem«, Ljubljana 1973. U njemu je i rad J. Pleterskog »Vprašanje nacionalne in socialne revolucionarnosti v letih 1896–1918«, 39–46. U njegovoj novoj knjizi »Studije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju«, Maribor 1981, nalazi se i skupina radova o socijalističkom radničkom pokretu u Sloveniji, u razdoblju Jugoslovanke socialno demokratske stranke. Pojedine priloge o razdoblju uoči svjetskog rata objavio je F. Rozman.

U Hrvatskoj bih spomenuo jedan svoj noviji i nanovo redigirani rad: Radnički pokret u Hrvatskoj od 1867. do početka XX stoljeća, Izbor iz problematike, *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1981, 5–25. Niz obavijesti može se naći u prethodnim odjeljcima ovog teksta.

Uz ranija djela o strukturi i položaju radništva u Hrvatskoj i Slavoniji (M. Gross, I. Kovačević i drugi autori), u Dalmaciji (D. Foretić), objavljena je i knjiga s mnogim takvim podacima o Istri: I. Beuc, Istarske studije. Osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća, Zagreb 1975.

Primjer novih rezultata u lokalnopovijesnom istraživanju čije se značenje tako proširuje pruža knjiga »Radnički pokret Labinštine 1921–1941. sa širim osvrtom na Istru« (Labinški zbornik 2), Labin–Rijeka 1981 (za našu temu skupina radova V. Oštrića, R. Martinčića i T. Vorana, L. Mohorovića, M. Budicina, J. Jelinčića).

Zapadnohrvatske (sjevernojadranske) regije obuhvaćene su kao cjelina u jednom prilogu sintezi: V. Oštrić, Istra, Rijeka, Hrvatsko primorje i Gorski kotar u radničkom socijalističkom pokretu (od njegovih početaka u XIX st. do utemeljenja komunističkog pokreta), u knjizi »Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar. Savez komunista Jugoslavije 1919–1979«, Rijeka 1980, 11–27.

Za istočnu Hrvatsku šire značenje ima knjiga I. Kovačevića »Radnički pokret u Slavonskom Brodu 1873–1914«, Slav. Brod 1976. Zbog značenja Osijeka korisna je svaka nova dopuna literature, pa u tom smislu treba spomenuti knjigu D. Plečaća »Prvomajske proslave u Osijeku«, Osijek 1973.

Vojvodina je prilično dobro, iako ne potpuno, »pokrivena« literaturom. Spomenuo bih dvije važne novije regionalne monografije – O Banatu (K. Čehak, Radnički pokret u Banatu do osnivanja Socijaldemokratske partije Ugarske 1868–1890, Novi Sad 1971; kasnije je razdoblje dijelom obrađeno u posebnim radovima) i o Bačkoj (Š. Mesaroš,

Radnički pokret u Bačkoj od formiranja Socijaldemokratske partije Ugarske do kraja prvog svjetskog rata (1890–1918), Novi Sad 1975; ranije razdoblje je već prije monografski obradio *J. Mirnić*.

U *Bosni i Hercegovini* treba zabilježiti, u novoj literaturi, knjigu *I. Hadžibegovića* »Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine«, Sarajevo 1980, i rad »Radnički socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini do kraja prvog svjetskog rata i stvaranja zajedničke države 1918. godine«, *Prilozi*, 18, 1981, 121–153.

U obilnoj literaturi o *Srbiji*, u granicama do 1912, navest ćemo neke novije radove u nešto užem izboru (niz informacija može se naći i u drugim odjeljcima ovog teksta): *M. Vukomanović*, Radnička klasa Srbije u drugoj polovini XIX veka, Beograd 1972; *K. Stanković*, Društveno-ekonomska koncepcija Živojina Žujovića, *Tokovi revolucije*, XII–XIII, 1977–1978, 3–84; *A. Radenić*, Socijalistički listovi i časopisi u Srbiji (1871–1918), Knjiga prva 1871–1895, Beograd 1977; *D. Simeunović*, Koncept partije srpskih socijalista do prvog svjetskog rata (Svetozar Marković, Dimitrije Cenić, Dimitrije Tucović), *Tokovi revolucije*, XIV–XV, 1981, 5–74; *S. Dimitrijević*, Radovan Dragović i stvaranje klasnog radničkog pokreta i Socijaldemokratske stranke u Srbiji, Beograd 1978; temarski blok »Razvoj socijalističke misli u Srbiji do 1919« u *Glasu*, CCLXXXIV (Odeljenje društvenih nauka, knjiga 16), Beograd 1973; *D. Savičević*, Društvena i politička teorija i kritika u radovima *Dimitrija Tucovića*, Beograd 1972; *A. B. Stojković*, Tucović i materijalistička dijalektika revolucije, *Tokovi revolucije*, XIV–XV, 1981, 5–74; Istorijski muzej Srbije, Dimitrije Tucović i socijalistički pokret u Srbiji 1881–1914, Beograd, maja 1981; *M. P. Đoković*, Dimitrije Tucović. Životni put velikana našeg i međunarodnog radničkog pokreta, Gornji Milanovac 1981.

O *Kosovu* nalazimo i dalje *uvodne* tekstove o razdoblju koje nas zanima. Važniji uvodi u novijoj literaturi (moram se ograničiti na srpski književni jezik) nalaze se, npr., u djelima o povijesti radničkog pokreta kao što je knjiga *F. Pushkollija* o sindikalnom pokretu na Kosovu (Revolucionarni sindikalni pokret i Savez sindikata Kosova 1919–1975, Priština 1977) i u lokalnopovijesnim djelima kao što je monografski zbornik o Kosovskoj Mitrovici (Kosovska Mitrovica i okolina, Kosovska Mitrovica 1979; prilog *F. Pushkollija* »Začeci radničke klase i socijalističkih ideja«, 185–188, s korisnim bilješkama).

U *Crnoj Gori* nećemo zabilježiti novih radova o počecima radničkog pokreta, o kojima od ranije ima literature. O interesu za socijalističke ideje, u širem sklopu naprednih ideja tog vremena, zanimljivo je vidjeti rad *N. S. Martinovića* »Marksistička literatura u Crnoj Gori od Pariske komune do oslobođenja 1945«, u *Glasu*, CCLXXXV (Odeljenje društvenih nauka, knjiga 17), Beograd 1973, 173–178 i d.

U prilično obilnoj relevantnoj literaturi u *Makedoniji* posebno ćemo spomenuti novije radove inspirirane i Naučno-kulturnim susretima »Deset dana Kruševske republike«. Nalazimo ih u dva, dosad objavljena zbornika – *Prilozi za Ilinden 1976–1977* [I], Kruševo 1978, i *Prilozi za Ilinden 1978*, II, Kruševo 1979.

Za šire shvaćanje zbivanja u okviru Evropske Turske, do 1912, veoma je vrijedan rad *H. Kalešija* »Počeci socijalističke štampe u Otomanskom carstvu«, u zborniku »Počeci socijalističke štampe na Balkanu«, Beograd 1974, 189–204.

Napomenut ću na kraju da zbornici nekih znanstvenih skupova – veoma korisnih za ovu temu – na kojima sam surađivao, nisu još objavljeni. Oni će proširiti relevantnu literaturu. Spomenuo bih skupove o kulturno-političkim pokretima naroda Habsburške Monarhije u 19. vijeku (Novi Sad 1977), o Radovanu Dragoviću (Beograd 1978), četvrti susret u Kruševu 1979, naučni skup o Dimitriju Tucoviću na Zlatiboru 1981.

SUMMARY

LABOUR MOVEMENT IN YUGOSLAV COUNTRIES FROM ITS BEGINNINGS TO 1918/1919 (PART ONE OF THE HISTORY OF YUGOSLAV COMMUNIST PARTY) AND THE RELATIONSHIP OF THE GENERAL, SPECIFIC AND INDIVIDUAL

The present paper was written during the work on the project "The History of Yugoslav Communist Party" in one volume. It comprises – on the basis of choice of main problems – the first out of four essential phases of the history of socialism on Yugoslav territory: the period from the beginning of socialist thought and labour movement on this territory in the middle of 19th century to the transformation and differentiation of Yugoslav socialist labour movements in the first world war, with its main result – the birth of the communist movement.

This paper aims to contribute to the development of literature dealing with the above mentioned period as a whole. In Yugoslav historiography there is a deficiency of new works that cover that particular period in the history of labour movement (history of socialism). There is a need for such works that could use the results of entire Yugoslav historiography – in its widest interdisciplinary sense together with contributions from other countries – in their full scope and complexity.

Discussing the relationship between the categories of the general, specific and individual and Part One of The History of Yugoslav Communist Party, as a basis for taking up the subject served a draft for the Part One, consisted of titles and subtitles of chapters and smaller content units. The draft was composed by a working group in which the author of this paper had also participated. The drafts follow one another, and every problem within the subject is analytic-synthetically formulated according to the above categories. In other words, the categories are discussed through concrete problems of the mentioned period of history of labour movement.

In this way socialist labour movements on the Yugoslav territory are encompassed *entirely and as a whole*, and territorial-methodological problem is expressed in functional relation with concrete historical problems.

Various socialist labour movements in Yugoslav countries include multiple relationships, internal too, a deep oneness that unites them, although there is no Yugoslav state, into a Yugoslav socialist labour movement. Processes of forming these movements are common in a high degree – their social base, wider external influences, organizational, notional and activite relationships. The movements are connected through their social levels, their basic programme orientation, forms of their organization, types and numerousness of their activities. Their relatedness can be seen – for instance – in studying local histories of labour movements and biographies of people who make Yugoslav socialist group of activists through generations.

In the period this paper is covering there exist complex, dialectical relations between specificities and differences of socialist labour movements in Yugoslav countries and their deep relatedness and manifold relationships.